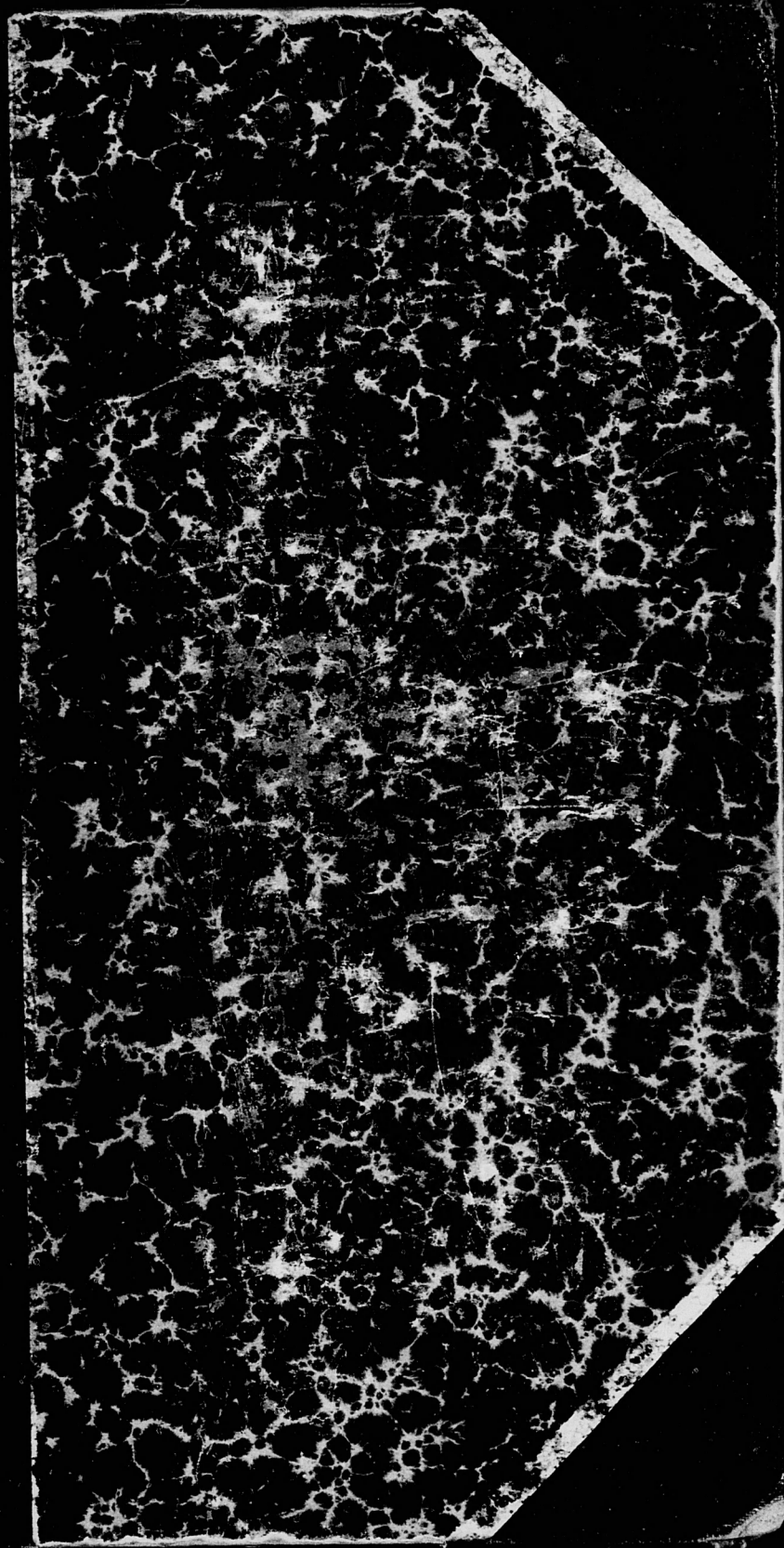

zer
73

B^k Moltzer.

Kast 2, Pl. C

No. 13

De tyd en heeft noyt weghgenomen

So blinckt hun deugt voor iedereen.

Den naam en 't overschot der vromen

Want nadat zy zijn overleên

Nr 2C/13

HET KASTEEL

IN DE

DE RTIENDE EEUW,

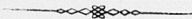
GESCHETST

volgens de gedichten van dien tijd

DOOR

DR. JAN TE WINKEL,

Praeceptor aan het Gymnasium te Groningen.

GRONINGEN,

I. OPPENHEIM.

1879.

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0629 0559

HOOFDSTUK I.

OVER HET KASTEEL IN HET ALGEMEEN.

De indruk , opgewekt door de oude , vervallen of in half onderwetschen , half nieuwerwetschen stijl herstelde kasteelen , zooals men er buitenslands , vooral in Duitschland , zoovele aantreft , en hier te lande nog op enkele plaatsen vindt , is bij den bezichtiger gewoonlijk eenigermate van aesthetischen aard. Men beschouwt die bouwvallen dan in verband tot de omgeving , waaraan zij een meer schilderachtig aanzien geven , en stelt zich voor , dat zij voor den landschapschilder in 't bizonder eene dankbare stof moeten opleveren. Aan dien indruk paart zich dan vaak een gemengd gevoel van weemoed en eerbied , dat zoo spoedig bij ons door vervallen grootheid wordt opgewekt.

Wie echter gewoon is de hem omringende zaken met eene andere soort van belangstelling gade te slaan , dan die , welke aan het meer of minder ontwikkeld gevoel haar ontstaan te danken heeft , en daarbij niet te eenemale van de gave der verbeelding verstoken is , zal allicht in zijne gedachten de vervallen burgen trachten te herbouwen , en uit de deelen pogen op te maken , hoe het geheel eenmaal geweest is. Doch om zich daarbij niet al te zeer door de verbeelding te laten leiden , maar een beeld te vormen , dat de werkelijkheid , zoo nauwkeurig als dat ten

minste mogelijk is, weêrgeeft, is veel studie, veel oplettendheid en vooral veel voorzichtigheid noodig. Op het gebied der oudheidkunde liggen overal voetangels en klemmen, daar de alles vervormende tijd geen doel met grooter ijver schijnt na te jagen, dan het verleden onherkenbaar te maken door het als bouwstof voor het heden te gebruiken. De oudheidvorschcr heeft inderdaad veel minder te klagen over hetgeen men den sloopenden tand des tijds pleegt te noemen, dan over die rusteloze werkzaamheid, die niet duldt, dat iets ongebruikt blijft liggen.

Aan het hoogst moeilijk, en — voor iemand met wetenschappelijken ernst — weinig dankbaar werk, om uit de bouwvallen en andere overblijfsels der middeleeuwsche kastelen uitsluitend of in de eerste plaats hun eigenaardig karakter en hunne voormalige inrichting op te maken, zal ik mij niet wagen, te minder nog omdat ons juist uit de dertiende eeuw, bij welke ik mij wensch te bepalen, zoo weinig is overgebleven, en dat weinige nog zoozeer door den invloed van de daarop volgende eeuwen is vervormd. De middeleeuwsche oudheden, die wij bezitten, zijn voor negen en negentig percent uit de 14de en 15de eeuw.

Toch levert ons de 13de eeuw voor oudheidkundige studiën ruime en betrouwbare stof, zij het ook van anderen aard, namelijk in de letterkunde van dien tijd, die in menig opzicht voor een bloeitijdperk onzer letterkunde te houden is. Immers uit het einde van die eeuw dagteekenen niet alleen onze voornaamste in de landstaal geschreven kronieken, maar ook verreweg het grootste en belangrijkste gedeelte der ridderpoëzie, en met de werken van Maerlant het beste, wat de, ook in de veertiende eeuw bloeiende, didaktische school heeft opgeleverd.

Uit al die dichtwerken nu — belangrijke prozawerken zijn eerst in de volgende eeuw geschreven — heb ik de bouwstoffen verzameld, waarmee het mogelijk is, de oude kasteelen voor onze verbeelding weêr op te bouwen. Waar de gedichten mij in den steek lieten heb ik tot materiële oudheden, tot miniatuurschilderingen, keuren en latijnsche kronieken mijne toevlucht genomen, ter aanvulling, soms ter bevestiging. Toch begrijp ik, dat mijn werk in menig opzicht gebrekkig zal zijn, en dat ik niet overal genoegzaam partij zal hebben getrokken van hetgeen mijne bronnen leverden. Men zij echter, wanneer men dat bespeurt, zoo welwillend te bedenken, dat het mij, ten minste hier te lande, aan voorgangers ontbreekt, en dat — ook al hebben sommigen, zooals Huydecoper, Van Wijn, Hoffmann von Fallersleben, Jonckbloet, Verwijs, door uitstekende proeven aangetoond, welk belang de middelnederlandsche gedichten voor de oudheidkunde bezitten — mijn werk eene eerste poging is, om de studie dier gedichten ten grond te leggen bij eene uitvoerige behandeling van een afgerond geheel der oudheidkundige wetenschap.

Den waan, dat ik grootendeels nieuwe dingen zal mededeelen, heb ik nochtans niet, evenmin als ik er anderen in wil doen verkeereren. Veel zal mijne verhandeling bevatten, wat reeds bekend was, doch dikwijls zal die kennis uit andere bronnen, dan uit de mijne geput zijn, en zal dus mijn onderzoek kunnen strekken om haar te bevestigen.

Reeds dadelijk zal dat uitkomen bij het onderzoek, dat ik heb ingesteld naar de verschillende benamingen, die er in de middeleeuwen in onze taal voor een kasteel bestonden, maar waarover ik, om de berisping van droogheid te ontgaan, korter zal handelen, dan mijne bronnen rijk zijn.

De meest gebruikelijke naam voor de versterkte woningen

der edelen is *borch*, dat ook reeds, ofschoon slechts een paar maal, *burch* wordt geschreven ¹⁾, maar nog niet *burcht* zooals tegenwoordig, omdat de achtervoeging *eener t* eerst uit lateren tijd dagteekent. In alle Germaansche talen voorkomend, is het woord ontsproten aan den stam van het werkwoord *bergen* in eenen tijd, toen die nog de ruime beteekenis van *bewaren*, *beschermen* had. Het is overoud: reeds ten tijde der Romeinen moet het de naam van de sterkten der Germanen geweest zijn, blijkens de samenstelling *Asciburgium* ²⁾, eene plaats aan den Rijnsoever, en al zóó vroeg gebouwd, dat, volgens Tacitus, Ulysses er de stichter van genoemd kon worden. Ook de uitdrukking *Teutoburgiensis saltus* ³⁾ geeft ons aanleiding aan het bestaan van een Teutoburg te denken. Evenzoo mag men aannemen, dat de Burgundiërs zóó genoemd zijn als de bewoners van versterkte plaatsen, hetzij dan van bemuurde steden, die aanvankelijk ook *borgen* werden genoemd ⁴⁾, hetzij dan van versterkte woningen van edelen. Dat men oudtijds onder *borgen* ook bemuurde steden verstond blijkt hieruit, dat stedelingen nog altijd *burgers* heeten ⁵⁾, en dat hij, die aan het hoofd der stedelijke regeering staat, *burgemeester* wordt genoemd. In de dertiende eeuw evenwel werd het woord, in den zin van stad, langzamerhand door *poortē* verdrongen, daar in dien tijd de stedelingen, met den naam van *poorters* bestempeld, meer en meer als onafhankelijke mannen werden erkend en door de

¹⁾ *Walewein* (uitg. Dr. Jonekbloot, Leiden 1846—1848) 3154, 4427, 4446, 4460.

²⁾ Tacitus, *Historiae* IV 33, *Germania* 3.

³⁾ Tacitus, *Annales* I 60.

⁴⁾ Zie A. Matthaeus, *De Nobilitate*, Amst. et Lugd. Bat. 1686 p. 929 vlgg.

⁵⁾ Vgl. het fr. *bourgeois* en het oud fr. *bourgal* van het woord *borg*, *borc*, *bourg*, dat door de Franken werd ingevoerd en ook in 't oud fr. stad beteekende, maar nu in die taal nog somtijds voor dorp en kasteel wordt gebruikt. Het fr. *faubourg* is n'ets anders dan ons *voorburch*.

vorsten werden begiftigd met keuren en vrijheden en wel in 't bizonder met het privilegie van eigen rechtspraak door middel van eene schepenbank ¹⁾. Men vindt dan ook *borch ende poorte* naast en tegenover elkaar gesteld ²⁾, en elders *lande*, *borghe ende chyteide* (d.i. *cités*) ³⁾; maar op de kleinere, nog niet vrijgemaakte stadjes bleef de naam nog van toepassing, en zoo kan men dus niet met zekerheid bepalen, wat in de uitdrukkingen *borch ende leen* ⁴⁾ en *borch ende lant* ⁵⁾ met *borch* wordt bedoeld, ofschoon het in de laatste uitdrukking een paar maal de vertaling van *urbs* is ⁶⁾. Zeker echter is het, dat iedere *poorte* eenmaal den naam van *borch* heeft gedragen, zoodat nog de naam van menige stad, die ook reeds in de middeleeuwen als *poorte* werd beschouwd, met *borch* is samengesteld.

Worden in de oude rijmchronieken de woningen der edelen veeltijds *borgen* genoemd, even dikwijls, ofschoon naar verhouding minder in die echt Nederlandsche dichtwerken, dan in de uit het Fransch vertaalde ridderromans, heeten zij *casteel*, uit het ofr. *castel* of *chastel*, lat. *castellum*, dat een verkleinwoordje is, met uitstooting der *r* gevormd

¹⁾ Zie mijn *Maerlants werken*, enz. Leiden 1877 bl. 30 vlgg.

²⁾ *Floris ende Blancefloer* (uitg. Dr. H. E. Moltzer, Groningen 1879) 110.

³⁾ *Historie van Troyen* (uitg. Dr. Verdam, Groningen 1874) 1135.

⁴⁾ *Carel ende Elegast* (uitg. Dr. Jonckbloet, Amst. 1859) 237, 663, en *Cassamus* (uitg. Dr. Verwijs, Groningen 1869) 344.

⁵⁾ *Fergaut* (uitg. Dr. L. G. Visscher, Utrecht 1838) 4625, *Carel ende El.* 227; *Torec* (naar mijne uitgave, Leiden 1875) 973, *Hist. van Troyen*, 10099; *Rijmbijbel* (uitg. J. David, Brussel, 1858, 1859) 17492, 20507; *Stoke* (uitg. B. Huydecoper, Leiden 1772) II 266, 276.

⁶⁾ De aangehaalde plaatsen van *Stoke* namelijk zijn vertalingen uit het *Chronicum Egmondanum* en luiden daar *urbes et possessiones* en *urbes et praedia*. Zie A. Kluit, *Historia Critica comitatus Hollandiae et Zeelandiae Medieburgi 1777—1782* I p. 81 vlg. Kluit maakt echter een weinig verder de juiste opmerking: „hoc aëvo nomen *urbs* non eo quo nunc sensu acceptum semper esse”, immers zelfs Rijsborch wordt *urbs* genoemd.

van den naam der Romeinsche legerplaatsen, *castra*. Schoon dus reeds in den tijd van Cæsar in Frankrijk en de Rijnstreken bekend, werd het betrekkelijk eerst laat in de Germaansche talen opgenomen ¹⁾. Heelu, bij wien het woord veel minder voorkomt, dan het echt Nederlandsche *borch*, bezigt het, opzettelijk of bij toeval, alleen van sterkten, die een uitheemschen naam dragen, zooals het kasteel Falais ²⁾ bij Hoei, en het kasteel Freppont ³⁾ tusschen Luik en Verviers, terwijl Stoke het van het kasteel van Lessines ⁴⁾ in Henegouwen gebruikt.

Een geliefkoosd woord van Stoke daarentegen is *huis*, in alle Germaansche talen in den algemeenen zin van woning gebezigd, maar bij de schrijvers van de dertiende eeuw meer in 't bizonder voor eene versterkte woning, borch of kasteel gebruikt, niet alleen in onze streken, maar ook in Duitschland ⁵⁾. Dat gebruik hield nog lang stand: de dichters uit den Muiderkring spraken gaarne van „het hooge huis te Muiden”, heerlijkheden worden nog steeds bij voorkeur huizen genoemd, en in de taal der notarissen wordt nog wèl onderscheid gemaakt tusschen *woningen* en *heerenhuizen*, als overblijfsel uit den tijd, toen in de steden de versterkte woningen der edelen nog zeldzaam genoeg waren om van de andere poorterswoningen onderscheiden te worden.

Van een land, waarin vele sterkten waren, zeide men in de middeleeuwen, dat het

¹⁾ In den *Héliand* komt het eenmaal voor, wanneer er, vs. 5961, van „that kastei te Emâus” gesproken wordt.

²⁾ *Heelu* (uitg. J. F. Willems, Brussel 1836). 292

³⁾ *Heelu* 2622.

⁴⁾ *Stoke* VII 1095.

⁵⁾ Zie San Marte, *Zur Waffenkunde*, Quedlinburg und Leipzig, 1867, p. 255.

„Was *gehuset* weldelike
Met borgen ende met steden vast" ¹⁾.

Naast *hûis* komt ook *husinge* in dezelfde beteekenis voor ²⁾. De kasteelen der roofridders worden *roefhusen* genoemd ³⁾, en wat door Stoke meermalen het *huys* te Sliedrecht wordt geheeten ⁴⁾, heet eenmaal bij hem *steenhuus* ⁵⁾, eene samenstelling, die later vaak, maar in de dertiende eeuw toch ook zoo nu en dan wordt gevonden ⁶⁾. Zelfs werd het de eigennaam van eenen borch, bij Vlaardingen gelegen, in bezit van een jongeren tak der heeren van Raaphorst ⁷⁾. Werden de kasteelen steenhuizen genoemd om ze te onderscheiden van de houten burgen, waarover wij straks zullen spreken, niet zelden dragen zij ook den naam van *steen* alleen ⁸⁾ of van *hoghe steen* ⁹⁾, in het Friesch *slins*, nog de gewone naam van adellijke huizen

¹⁾ *Lancelot* (uitg. Dr. Jonckbloet, 's Gravenhage, 1846—1850) III 20448, vlg.

²⁾ *Fergunt* 274; *Renout van Montalbaen* (uitg. Dr. J. C. Matthes, Groningen, 1875) 762; *Rijmbijbel* 15245.

³⁾ *Heelu* 4130; zie ook Bijlage A op *Heelu*, vs. 173, 381 en *Velthem* III 2 vs. 60.

⁴⁾ *Stoke* VI 625, 960, 966, 990, 1012.

⁵⁾ *Stoke* VI 619.

⁶⁾ *Naturen Bloeme* (uitg. Dr. Verwijs, Groningen 1872—1878) III 614; *Stoke* X 491. Ook in het Oost-Friesch vindt men het woord, en wel in het *Emsinger Landrecht* van 1312 (uitg. Mr. Montanus Hetteima, Leeuwarden 1830) § 71, waar drie mark boete geëischt wordt voor „huasa otherem sin sterhus offwint yana en gode frethe.”

⁷⁾ Zie S. van Leeuwen, *Batavia Illustrata*, 's Gravenhage 1685 bl. 1298.

⁸⁾ *Fergunt* 2539; *Lorreinen A* (uitg. door Dr. Jonckbloet, onder den titel van *Karel de Groote en zijne XII pairs*, Leiden 1844) II 1847; *Lanc* II 4278; *Moriaen* (volgens mijne uitgave, Groningen 1878) 1810; *Renout* 1862.

⁹⁾ *Walwein* 3154; *Wapene Martijn* (uitg. Dr. Verwijs, Deventer 1857) 636, op welke beide plaatsen *borge* ende *hoghe stene* in éénen adem worden genoemd. Hebben wij hier niet te doen met de middeleeuwsche gewoonte om één begrip door twee woorden van gelijke beteekenis uit te drukken, dan worden onder *borge* misschien houten kasteelen verstaan.

in Friesland; en evenals vele kasteelnamen met *borch* zijn samengesteld, zoo zijn ze dat ook met *steen* of *stein*, als bewijs hoe algemeen deze benaming was.

Nog een ander woord om hetzelfde gebouw aan te duiden was *torre*, verkort tot *tor*, ook al vroeg *torne* en *toren* genoemd en hetzelfde woord als het Latijnsche *turris*, dat reeds door Tacitus voor de versterkte woning der profetes Veleda werd gebruikt ¹⁾. Oude kasteelen bestonden aanvankelijk uit niet veel meer dan eenen toren, en zelfs later konden zij dien naam blijven behouden, omdat de toren ook toen nog altijd zoo alniet het hoofdgebouw, dan ten minste toch een onmisbaar bestanddeel van den burg bleef uitmaken.

Van het bijvoeglijk naamwoord *vast*, dat sterk beteekende kon niet alleen iedere versterkte stad, maar ook ieder kasteel den naam van *veste* of *vesten* (Ang. Saks. *fästen*) ontvangen. Zoo sprak men ook meermalen van een *vaste casteel* ²⁾ en *eenen vasten borch*. ³⁾ Uit Luthers bekend lied: „Ein fester Burg ist unser Gott,” blijkt, dat de Duitschers dat zelfs na de middeleeuwen nog deden.

Ook het Latijnsche adj. *fortis* leverde aan de Franschen een woord voor *sterkte*, namelijk *fort*, dat bij ons nog voorkomt in de samenstellingen Amersfoort en Montfoort.

Dat er tusschen alle genoemde woorden nauwelijks eenig onderscheid in beteekenis bestaat, en dat ze door onze dichters uit de dertiende eeuw als synoniemen worden gebruikt, zou ik door tal van plaatsen kunnen bewijzen, zoowel uit de rijmkronieken als uit de ridderromans geput, indien ik niet vreesde tot eene vervelende opsomming van

¹⁾ Tacitus, *Historiae* IV 65 „ipsa edita in turre.”

²⁾ *Ferguut* 3483.

³⁾ *Lorreenen* A V 24; *Torec* 800; *Stoke* II 11, 266.

*Von de
Duitsche
Plaatsen*

aanhalingen te vervallen. Ik wijs er dus alleen op, dat in den *Moriaen* één en hetzelfde gebouw bestempeld wordt met de namen *casteel*, *veste*, *borch* en *steen* ¹⁾.

Ten slotte hebben wij nog opmerkzaam te maken op een woord, dat in den algemeenen zin van woning voorkomt, en dat ook voor kasteel of borch wordt genomen. In den roman van *Floris ende Blancefloer* toch lezen wij de volgende verzen:

„Hi wiisde hem enen *tor* in ene strate;
Vrient, seithi, siet ginder miin *gesate*” ²⁾.

Daar wordt dus ook, als synoniem van *torre*, het woord *gesate* voor de woning van eenen edelman gebezigd, en ook elders wordt het in het middelnederlandsch nu en dan gebruikt om een kasteel te kennen te geven. In den *Walewein* wordt het met kasteel in éénen adem genoemd ³⁾; in den *Floris* wordt van een *gesate* gesproken

„Met vasten torren ende met hogen” ⁴⁾,
en in den *Limborch* wordt wat eerst *borch* heette ⁵⁾ later *gesate* genoemd ⁶⁾, terwijl het elders voor zaal wordt gebruikt ⁷⁾, en weder elders in het algemeen voor een gesticht, eene woning ⁸⁾. Ook de eenvoudiger vorm *zate* was in de middeleeuwen, met name de veertiende eeuw,

¹⁾ *Moriaen* 1637, 1647, 1920, 2191, 1739, 1946, 2102, 2171, 1747, 1810.

²⁾ *Floris* 2076 vlg.

³⁾ *Walewein* 11051.

⁴⁾ *Floris* 2041 vlg.

⁵⁾ *Limborch* (uitg. Mr. L. Ph. C. van den Bergh, Leiden 1846—1847) III 1169, 1176.

⁶⁾ *Limborch* III 1328.

⁷⁾ *Limborch* X 692.

⁸⁾ *Floris* 1620; *Rijmbijbel* 31486, 32335; *Spiegel Historiae* (uitg. Dr. M. de Vries en Dr. E. Verwijs, Leiden 1863) IV¹, 15 vs. 76 en 85; *Rose* (uitg. Dr. Verwijs, 's Gravenhage 1868) 10613.

niet onbekend ¹⁾, en tegenwoordig nog bezigt men wel eens de samenstellingen *ridderzate* en *havezate*.

Toch kunnen wij *gesate* met de andere synoniemen van *borch* niet op ééne lijn plaatsen, daar er het begrip van sterkte niet volstrekt aan verbonden is. Als ik van sterkte spreek bedoel ik daarmee niet bepaaldelijk eene ommuurde woning, een steenen gebouw. Te onrechte toch is men gewoon de middeleeuwsche kasteelen, naar aanleiding van de bouwvallen, die wij hier en daar zien, zich uitsluitend voor te stellen als groote steenen gevaarten. Steenen burgen integendeel waren in de twaalfde eeuw nog zeldzaamheden; eerst in de dertiende eeuw begonnen zij meer en meer gebouwd te worden; maar zelfs nog in de veertiende eeuw was menige burg van hout, evenals vele kerken, kloosters en stadsvesten. ²⁾ Het behoeft ons daarom ook niets te verwonderen, als wij in den roman der *Lorzeinen* hooren verhalen, dat Begge door den pijl van Tybout van „den plankisen,” d. i. van de houten borstwering, getroffen werd ³⁾, en — om ook een voorbeeld uit de geschiedenis aan te halen — dat Herve bij Verviers, toen het in 1284 door hertog Jan I van Brabant werd veroverd, versterkt was met

„Eiken tune ende diepe grachten” ⁴⁾,

waar *tuin* nog in de oude beteekenis van omheining gebruikt wordt, welke nog bewaard is in de uitdrukking: de Hollandsche tuin, en welke men o. a. toegelicht kan

¹⁾ *Seghelijn van Jherusalem* (uitg. Dr. J. Verdam, Leiden 1878), 534, 629, 3954, 6060, 6814, 9128.

²⁾ Zie Van Wijn, *Historische en Letterkundige Avondstonden*, Amst. 1800 II bl. 43 vlg. en vooral Mr. H. O. Feith, *Korte Schets van de oude gewoonte om in houten gebouwen te wonen*, enz. in de Bijdragen van I. A. Nijhoff I (1837) bl. 216—220.

³⁾ *Lorzeinen* B (uitg. door Dr. J. C. Matthes, Groningen 1876) I 435.

⁴⁾ *Heelu* 2078.

zien door de afbeelding van zulk eene omheining op de oude Hollandsche duiten en op het zoogenaamde *pro patria papier*.

In den *Fergunt* wordt gesproken van iemand, die

„Op ene roetsche hadde gemaect
Sine husinge, ende al omme gestaect
Met groten ende met langen bomen” ¹⁾,

dus: zijn huis met staketsels (van *staak* afgeleid) of palisades (van *paal*) had versterkt; en dat wij hier niet met eene uitzondering op den gewonen regel te doen hebben, maar met iets, dat in het begin van de dertiende eeuw eer regel dan uitzondering kan genoemd worden, blijkt uit den *Walewein*, waar wij van het kasteel van koning Wonder, een zoo schoon gebouw, dat het

„Ene borch of soe ware van goude” ²⁾

kon genoemd worden, lezen:

„Ic wane wel dat men noit ne vant
Scoonre borch dan hi hevet ene,
Hen ware van kalke ende van stene
Nochtan mocht soe niet scoonre wesen” ³⁾.

Zelfs een steenen burg had niet schooner kunnen zijn, dan de burg was, welken koning Wonder bewoonde, zegt de dichter, die er tevens van mededeelt, dat hij (burg is in het tegenwoordig Nederlandsch van het mannelijk geslacht, ofschoon het woord in de aangehaalde plaats uit den *Walewein*, en over het algemeen in het middelnederlandsch, vrouwelijk wordt gebruikt) in het water stond

„Up enen standaert ghewrocht van ondre” ⁴⁾.

¹⁾ *Fergunt* 273 vlgg.

²⁾ *Walewein* 775.

³⁾ *Walew.* 790—793.

⁴⁾ *Walew.* 781.

Die *standaert*, blijkbaar hetzelfde wat elders ¹⁾ *voet* wordt genoemd, en wat dus als *grondvesten* of *fundamenten* kan opgevat worden, wordt niet nader beschreven, en kan dus evengoed van steen, natuurlijke of, zooals het in het mnl. heette, *selfwassensteen* zijn geweest, als uit heipalen bestaan hebben.

Ofschoon het kasteel van hout was, mocht de dichter er gerust van zeggen:

„Men mach die borch niet gewinnen” ²⁾,
want hoe sterk zulke houten burgen konden wezen, blijkt ons uit de beschrijving, die wij bezitten van de belegering van het half houten, half steenen huis *Eerde*, bij *Ommen*, door den bisschop van Utrecht, de heeren van Egmond, van Arkel en van IJselstein in 't jaar 1380. Het hout bood nog meer weerstand dan het steen, zooals de geschiedschrijver verhaalt, want de ontzettende werpsteen, die er tegen geslingerd werden, „scaden den houten huse niet, want die stenen steijten daer weder of, oft ballen geweest hadden, want die stilen ende balken waren so dicke alse molenstanders, ende stonden bijdicke, die een bij den anderen, mer dat steenwerce worpen sij alle te stucken”. Vijf weken duurde het beleg, en toen het kasteel zich eindelijk moest opgeven, deed de bisschop het slechten, maar „dat houtwerce was so sterc, dat mens mit geenre conste ontsloepen mochte. Ende doe stac men den brant daer in, ende 't bernde een gantse maent lang” ³⁾.

Eerde was niet de eenige burg in de veertiende eeuw, die van hout was gemaakt. De keuren van Vredewold uit dien tijd maken onderscheid tusschen een *steenhuus* en

¹⁾ *Rijmbijbel* 31500.

²⁾ *Walew.* 796.

³⁾ Zie de Ned. vertaling van Beka's *Chronicon auctius* bij A. Matthaeus, *Veteris Aevi Analecta*, ed. secunda, Hagae-Comitum 1738 III p. 279 vlg.

een *holten hoes* ¹⁾, en van Wolvesberg in Munsterland verklaart de bezitter in 1314: „Unde denselven bergh sole wij, Heydenrich oder unse rechten erven, mid holte vestenen unde bowen, sonder steyn; idnen were dan myd vorkentnyssse unde myd willen unses vorgenomden hern byscob Ludwygs und sines stichtes. So mogte wij denselven bergh myd stene bouwen.” ²⁾ In 1360, lezen wij, dat bisschop Jan van Arkel „dede opslaen een burch van houte, die hi namaels maecte van steyne ende hiet Arkelsteyne.” ³⁾

Ook houten versterkingen van steden vinden wij vermeld, zooals die van Hardenberg in Overijsel, dat in 1357 door bisschop Jan met planken gevest werd ⁴⁾, en de „planken ende grachten van Maastricht” ⁵⁾, die de bewoners der stad in 1284 met goed gevolg tegen Hendrik van Gaesbeke en Arnoud van Diest verdedigden. Van heer Jan van Kuik vinden wij meêgedeeld, dat hij in den zelfden tijd „dede stichten

„Ende vaste planken ende grichten
Ene stat, die hiet Ten Grave” ⁶⁾,

terwijl wij van Jan I van Brabant lezen, dat hij in 1274

¹⁾ Zie Feith, t. a. p. bl. 250.

²⁾ Zie J. Niesert, *Münsterisches Urkundenbuch* I Abth. II p. 190, aangehaald bij Feith, t. a. p. bl. 229.

³⁾ Zie Beka's *Chronicon auctius* bij Matthaëus, *Analecta* III bl. 254.

⁴⁾ Zie Beka bij Matthaëus, *Analecta* III bl. 251. Wat het woord *plank* — houten versterking — en het ww. *planken*, lat. *plancare* — met houten vesten voorzien — betreft, lezen wij bij Muratorius *Antiquitates Italicae mediæ ævi*, Mediolani 1738—1741 IV dd., in deel II p. 454: „A Latina voce *planca*, significante *tabulam* sive *asserem*, efformatum est *Plancatum*, ac deinde *Polancatum*, nisi malimus a *Palis* vocem istam deducere.”

⁵⁾ *Heelu* 2020.

⁶⁾ *Heelu* 2636 vlg.

„Dede vesten ende plinken
 Tielle, daer hi soude crinken
 Des graven lant van Gelre mede” ¹⁾.

Doch reeds genoeg voorbeelden, om te bewijzen, dat in de dertiende eeuw niet alle burgen in den eigenlijken zin des woords *steen*en of *steenhuizen* konden worden genoemd, maar dat vele omgeven waren door eene rij van dicht aansluitende palen, of, met andere woorden, door eene palissade. Men vindt dan ook soms uitdrukkelijk van burgen vermeld, dat ze waren „van stenen fijn” ²⁾ of wel „gewrocht uten gronde van grauwen stene” ³⁾, terwijl het van den torre te Woeronc heet:

„In alden rike voort ende weder
 En vant men soe groot enghenen,
 Noch soe sterc ghemaect van stenen.” ⁴⁾

Hoeveel meer waarde de steenen voor onze voorouders hadden, dan het hout, blijkt niet alleen uit de *steenboeten*, die in de stadskeuren der 14de en 15de eeuw voorkomen ⁵⁾, en waarbij bepaald werd, dat sommige boeten niet in geld, maar in steenen moesten betaald worden, maar ook hieruit, dat men het hout van eenen veroverden burg liet verbranden als men het huis wilde slechten, maar de steenen liet vervoeren, om ze te gebruiken, waar men ze noodig had, zooals o.a. de bisschop van Luik deed met de steenen van den in 1266 door hem veroverden toren te Wijk, welke hij gebruikte, om er zijn kasteel Montfoort meê te

¹⁾ Heelu 2863 vlgg.

²⁾ Carel en El. 120.

³⁾ Moriaen 4191; Lanc. III 17222.

⁴⁾ Bijl. op Heelu A 158 vlgg.

⁵⁾ Zie Matthaeus, *De Nobilitate* p. 1142 vlg; en Feith, t. a. p. bl. 239 vlg.

versterken ¹⁾. Als Heelu de verovering van dien toren vermeldt, voegt hij er bij, dat heer Berthout zich zóó goed van zijn „montborscap” over Brabant gedurende de minderjarigheid van Jan I kweet,

„Dat men niet en can vinden
Dat si *stoc ochte steen* verloren
Sonder te Wijc allene den toren,
Dien de bisscop breken dede.” ²⁾

Onder de uitdrukking *stoc ochte steen*, die nergens voldoende wordt verklaard, maar die, in gewijzigden vorm, meer voorkomt ³⁾, zal men wel moeten verstaan *hout of steen*, en misschien in ’t bizonder houten of steenen burg, daar men evengoed van éenen stok, ééne palissade kon spreken, wanneer men eenen met stokken, staken of palissades versterkten burg bedoelde, als men, zooals wij reeds zagen, onder éenen steen eenen geheelen steenen burg verstond ⁴⁾.

Zulke burgen werden vaak door de landsheeren gesticht of versterkt, welke beide begrippen in het mnl. ook door

¹⁾ Zie Slichtenhorst, *Gelderse Geschiedenissen*, Arnhem 1654, I bl. 63, II bl. 98. Vgl. ook Van Wijn, *Hist. Avondst.* II bl. 59, noot c, en *Aanteek. op Heelu* (uitg. door W. J. A. Jonckbloet en A. W. Kroon, ’s Gravenhage 1840) bl. 125 vlg., waar hij waarschuwt, „dat men voorzigtig moet zijn, uit het enkel beschouwen der steenen een besluit tot de oud- of jongheid van de vroegere gebouwen te nemen.”

²⁾ *Heelu* 478 vlgg.

³⁾ Zie F. van Mieris, *Groot Charterboek* III. bl. 601, waar men in oorkonden van 1393 tweemaal leest „soo datter stock, noch staeck, noch muyr op staende en blive”, en eernaal, bl. 602: „stock noch stuec (lees staeck) noch muyr of staende en blive.”

⁴⁾ Zelfs worden beide woorden, *steen* en *stok*, gebruikt om hetzelfde begrip uit te drukken, namelijk *gevangenisse*. Van *steen* zullen wij dat later zien. *Stock* wordt gebruikt van de „vanghenisse” te ’s Gravenhage door den vertaler van Beka bij Matthaeus, *Analecta* III p. 253.

2
stoc
hant
Hok, water
men
ge-
vanghenisse

vesten worden uitgedrukt ¹⁾, terwijl *vervesten* alleen versterken, van betere vesten voorzien beteekent. ²⁾ Bij Stoke leest men o.a. van Floris V, dat hij in West-Friesland niet minder dan vier ³⁾ kasteelen liet bouwen:

„Den Grave dochte goet doe wesen,
 Dat hi maken dede na desen
 Te Medemelc een casteel,
 Daer hi mede al gheheel
 Al West-Vrieslant sider dwanc.
 Hi gaderde heer, eer iet lanc,
 Ende voer ligghen op Melorde.
 Dat was, als ic segghen horde,
 Dat hi de felle Vriesen ontsach,
 Ende lagher also menighen dach,
 Dat de borch was volmaect,
 Ende vaste ende wel gheraect,
 Ende seer scone ende starke.
 Oec dede hi maken scone ghewarke
 Bi Vronen op de harde gheest,
 De Nuwe Borch, daer doe was meest
 Der Vresen macht op dat ende.
 Hi dede oec maken daer ghehende
 Enen dijc, met haesten groot,
 Dat men mochte in alre noot

¹⁾ Zie Lorr. A I 982, 2116; Lanc. II 17049, IV 5523; Renout 232, 748; Rijmbijbel 953, 10021, 11883, 11887, 12376, 14521, 17465, 17509, 17961, 19113, 19701, 19987, 20026; Rose (uitg. Dr. Verwijs) bl. 248 vs. 23; Heelu 2863, 2866, 3513; Stoke VIII 459.

²⁾ Lorr. A I 812, 977; B I 289.

³⁾ Als vijfde kasteel noemt Beka, bij Matthaeus, *Analecta* III bl. 177, nog *Eninghenburch*, dat wel *Enighenburch* zal moeten zijn, zooals men het woord ook geschreven vindt bij Johannes à Leydis, over de heeren van Brederoo. Zie Matthaeus, *Analecta* I bl. 623.

Vander borch gaen haerentare,
 Van Vronen al tote Alkemare.
 Oec dede hi maken al te hant
 Een huys op des dikes lant,
 Dat den dijc bescermen soude,
 Waert datmen insteken woude.
 Middelborch so heetmen dat" ¹⁾

En iets verder heet het:

„Hi hadde begonnen ten Nuwendoren
 Sider daerna ene veste,
 Die nu welnaer is de beste,
 De in alden lande staet" ²⁾

Zulk eene lofspraak, evenals die, welke Stoke aan het kasteel te Medemblee geeft, vindt men dikwijls. In den *Torec* leest men van eenen burg, dat hij was

„Starc ende scone ende welgedaen" ³⁾,

en in den *Lancelot* wordt gesproken van een *welstaende* ⁴⁾ en een *welsittende* ⁵⁾ casteel.

Dat al die burgen in een kort tijdsbestek door Floris V werden gebouwd „met haesten groot", moge ons niet verwonderen: hoe spoedig men dat kon doen, bewijst het verhaal omtrent de bemuring van den burg te Naumburg.

✕ X Toen in 1170 Frederik Barbarossa daar zijnen zwager, landgraaf Lodewijk, bezocht, prees hij het kasteel, maar bejammerde hij het, dat het geene muren bezat, waarop de landgraaf antwoordde, dat het bemuren het werk van een dag of vier en niet meer was. De keizer hield dat

¹⁾ *Stoke* IV 537—563.

²⁾ *Stoke* IV 580—583.

³⁾ *Torec* 761.

⁴⁾ *Lanc.* II 3395, 19206, 21611, 22676, III 2169, 9769.

⁵⁾ *Lanc.* II 14819.

voor eene grap; maar de landgraaf bleek nog minder be-
loofd te hebben, dan hij volbrengen kon, want toen hij
al zijne onderhoorigen had bijeengeroepen en aan het werk
had gezet, kon hij reeds den volgenden dag aan den keizer
de muren toonen, waarvan deze zeggen moest, dat hij nog
nooit betere en sterkere had gezien. ¹⁾

Versterkingen te bouwen was het uitsluitend recht van
den landsheer; zonder zijne toestemming mocht niemand het
doen. Reeds in de capitulariën der Frankische koningen
werd het verboden, terwijl door de vorsten bevelen werden
uitgevaardigd, om alle sterkten weêr af te breken, die
zonder hunne goedkeuring gebouwd waren. ²⁾ Een zelfde
verbod liet koning Koenraad in 1241 door den hertog van
Limborch aan den aartsbisschop van Keulen geven ³⁾, en
zelfs nog Karel V handhaafde dit recht, blijkens de in-
structie, door hem in 1540 aan eenen zijnen stadhouders
gegeven. ⁴⁾

Dat de groote leenmannen zich vaak dit keizerlijk recht
aanmatigden, kan ons niet bevreemden in tijden zooals
de dertiende eeuw, waarin het keizerlijk gezag zoo weinig
meer gold; maar de vergunning van die leenmannen werd
dan ook vereischt, wanneer de een of ander edelman in
het graaflijk of hertoglijk gebied zijnen burg wilde ver-
sterken, of eenen nieuwen wilde bouwen, of wanneer de
poorters hunne steden met vesten wilden omgeven. ⁵⁾ Dat
Floris van Avesnes eenen burg te Arnemuiden had doen

¹⁾ Zie Von Raumer, *Geschichte der Hohenstaufen*, Leipzig 1825, V p. 498.

²⁾ Zie Van Wijn, *Hist. Avondst.* II bl. 32; Feith, t. a. p. bl. 220 vlg.

³⁾ Zie Von Raumer, t. a. p. V p. 498.

⁴⁾ Zie Feith, t. a. p. bl. 222.

⁵⁾ Zie Van de Wall, *Handvesten, Privilegiën, Vrijheden, enz. der stad Dordrecht* I bl. 44.

maken zonder toestemming van zijnen neef Floris V, gaf aanleiding tot een hevig geschil, dat in 1281 door scheidslieden ten gunste van den graaf werd uitgemaakt. ¹⁾

De reden, waarom een vorst aan dezen of genen edelman verlof gaf eenen burg te bouwen, was somtijds geene andere, dan dat hij aan eenen gunsteling een bewijs van genegenheid, of aan eenen getrouwen dienaar of vriend eene belooning wilde geven; maar niet zelden had de landsheer er politieke bedoelingen mede. Hij liet dan zelf in een gevaarlijk gedeelte van zijn gebied een kasteel bouwen, of gaf daartoe verlof aan dezen of genen, dien hij er dan meê beleende op voorwaarde, dat de nieuwe heer door middel van zijne veste de omringende landstreek tegen vijandelijke aanvallen zou beschermen.

Als type van de wijze, waarop men bij het bouwen van eenen burg te werk ging, kan de beschrijving dienen, die wij van de stichting van Montalbaen door Renout in den roman van dien naam vinden ²⁾. Hugo de Avernoes geeft daar aan koning Yewe van Dordoene den raad om zich tegen Karel den Groote te versterken door aan Renout zijne dochter Clarissien ten huwelijk te geven, en hem tevens te veroorloven op eene rots aan de Gironde eenen vasten borch te bouwen, waarmeê hij de omringende streek zal kunnen beheerschen. De koning neemt dien raad aan en Renout komt juist met hetzelfde verzoek, wat betreft den bouw van het kasteel, voor den dag, waarbij hij belooft, dat hij de sterkte niet tegen den koning zal gebruiken, maar alleen tegen Karel, den zoon van Pepijn. Nog eens roept de koning zijne raadslieden bijeen, en het gevolg der beraadslaging is, dat de vorst aan Renout

¹⁾ Zie Van Wijn, in de aanmerkingen op het derde deel van Wagenaar's *Vad. Historie* bl. 13.

²⁾ *Renout* 546—799.

zijn verzoek toestaat en hem de hand zijner dochter op den koop toe schenkt. Als de bruiloft gevierd is begon Renout zijn kasteel te bouwen:

„Doe ginc Renout ende omboot
 Al die temmerliede, die hi vant,
 Ende maetsers in dat lant,
 Alle die have willen winnen.
 Een casteel wil hi beginnen
 Up die roche up die Geronde.
 Si quamen, diet vernemen conden,
 Entie goede meesters waren
 Camen ter roche sonder sparen
 Vesten dat huus up die Geronde
 Up die roche in corter stonde.
 Ons seit de bouc, bi sente Jan,
 (Hi hadde wel dusent temmerman
 Ende seven hondert maetsenaren.
 Nu sal Renout al sonder sparen
 Een casteel sal hi beginnen
 Met vasten muren, met hogen tinnen.
 Dat seggie u in waren dingen,
 Datter twee pare mure ommegingen.”²⁾

De burg ontving naar de „roche marberijn”, waarop hij gebouwd was, den naam van Montalbaen; doch bij de stichting van dat kasteel bleef het niet. Onder de bescherming der veste moest eene stad worden gebouwd:

„Doe omboot Renout, Godweet,
 Over al dat lantschap breet:
 So wie dat vernamen,
 Dat hi toter roche quame,

Renout soude hem huusingen geven
 Ende houden vri al haer leven.
 Alle die dit vernamen,
 Wijf ende man, ter roche quamen,
 So dat Renout, die helt nameconde, *by name bekend; of: bekend.*
 Vergaderde in corter stonde
 Hem vyftien hondert bi getalle,
 Die van ambachte waren alle.
 Sulke lieden wonnen wijngaerde,
Mersche, bossce ende boomgaerde,
 Sulke wonnen coren ende lant,
 Ende stichten gonder altehant *gijds*
 Ene utermaten scone stede" ¹⁾.

Deze plaats levert eene belangrijke bijdrage tot de geschiedenis van den oorsprong der steden, waarmee wij ons hier, als buiten ons bestek liggende, niet verder kunnen bezighouden; maar wel moeten wij opmerken, dat lang niet alle burgen eenzaam te midden van onbewoonde velden lagen, „ander heide”, zou men in de middeleeuwen zeggen, doch dat al zeer spoedig in de onmiddellijke nabijheid van menigen burg eene stad was gevestigd, en dat men alzoo spreken mocht, evenals in den *Moriaen* wordt gedaan, van de „castele metten staden” ²⁾.

HOOFDSTUK II.

DE BUITENWERKEN.

Uit de mededeelingen in de gedichten van de dertiende eeuw zich eene juiste voorstelling te vormen van een kas-

¹⁾ *Renout* 758—774.

²⁾ *Moriaen* 2993.

teel uit dien tijd is niet gemakkelijk. Vooreerst vindt men slechts hier en daar het een en ander vermeld, en dan nog meestal juist dat, wat minder gewoon was en daarom bijzondere vermelding verdiende. Vervolgens treft men nergens eene, ook maar eenigszins, samenhangende beschrijving van eenen burg aan, en moet men dus, om de geheele constructie te kunnen nagaan, zijne toevlucht nemen tot het beschouwen der overblijfsels, welke buitenslands in grooten getale, doch hier te lande slechts op enkele plaatsen worden gevonden, en die meestal uit lateren tijd dagteekenen, of zoodanig zijn verbouwd, dat men er ter nauwernood meer uit kan opmaken, hoe zij in de dertiende eeuw zijn geweest. Daarbij komt nog, dat uit de gedichten niet altijd blijkt, of men met een groot kasteel, met uitgebreide vesten te doen heeft, of met eenen kleinen, uit niet veel meer dan eenen toren bestaanden burg. Gelukkig hebben alle burgen, groote en kleine, een tamelijk gelijk karakter; alle zijn ze naar één type gebouwd, en wat bij de groote kasteelen hoofdbouw is, ontbreekt ook bij de kleinere niet. Eindelijk is het voor den bouw van een kasteel wel van eenig belang, op welken grond het is opgericht: een burg in een vlak, waterachtig land als het onze kan niet geheel gelijken op een kasteel, dat op rotsgrond is gebouwd en soms zoodanig met de rots is samengebouwd, dat beide voor het oog één geheel vormen. Burgen op rotsen nu komen in de middeleeuwsche gedichten vaak voor. Zij zijn uit den aard der zaak niet zoo overvloedig met grachten omgeven, als de kasteelen, die zich bevinden in een land, dat rijk aan water is, en onder de grachten van zulke rotsburgen heeft men dus dikwijls alleen droge, maar diepe groeven te verstaan, over welke geene brug lag, maar waarin men

langs een smal pad te voet moest afdalen, om dan aan de andere zijde langs een even smal, steil pad weêr op te klouteren ¹⁾. Toch maken ook de romans dikwijls melding van burgen, zooals ze in ons land wel gewoonlijk zullen geweest zijn. Zoo wordt van een kasteel gezegd, dat het was

„Bewart ende bereect wel ter cure,
Daer een diep water liep dure; 830
Ende ane dene side van den castele
Was een foreest ende houts vele,
Ende lantwinninghen ter ander siden” ²⁾.

Andere burgen liggen in *marasch* ³⁾ of *broec* ⁴⁾, terwijl zich dat moeras soms midden in een bosch bevindt. Wij lezen toch van

„Enen cleinen broec ne bore (volstrekt niet) groet,
Dat in den middel van bosscen stoet;
Ende te midtwege in dat pare
Stont een hoge tor ende een stare,
Ende was besloten wel tier uren
Beide met grachten ende met muren” ⁵⁾.

Reeds hebben wij bij de beschrijving van Renout's burg Montalbaen gezien,

„Datter twee pare mure ommegingen” ⁶⁾,
zooals het daar heet. Dat daar met twee paar vier zou bedoeld worden, is zeer onwaarschijnlijk: het woord *paar* wordt meer gebruikt van een uit verschillende gedeelten

¹⁾ Zie daarover H. Leo, *Ueber Burgenbau und Burgeneinrichtung in Deutschland*, in Von Raumer's *Historisches Taschenbuch*, 8ter Jahrg. 1837. p. 169. 175.

²⁾ *Lancelot* II 27239—27243.

³⁾ *Lanc.* II 17316, III 20278.

⁴⁾ *Lanc.* II 6905, 18645; *Heelu* 1650.

⁵⁾ *Lanc.* II 2449—2454.

⁶⁾ *Renout* 757.

cf. p 2

bestaand geheel, een stel ¹⁾, en zoo beteekent dan twee paar muren niets anders dan twee volledige, het kasteel geheel omringende muren.

Wat alleen van dit kasteel uitdrukkelijk wordt vermeld, gold van de meeste groote burgen ²⁾. Men moet daar twee muren, den buiten- en den binnen-muur, onderscheiden, van welke de eerste lager en minder zwaar was. Zoo toch lezen wij in *de Rose*:

„Buten der veste een ander muer stoet,
Nederre (d. i. lager) gemaect” ³⁾,

en die muur schijnt hetzelfde te wezen, wat eenige regels vroeger ⁴⁾ *vorboech* wordt genoemd, van den stam van 't w.w. *buigen*, en dus wèl te onderscheiden van *vorborch*, waaronder, zooals wij straks zullen zien, de geheele ruimte tusschen buiten- en binnenmuur zal te verstaan zijn.

Die buitenmuur nu zal wel het langst niet anders dan eene palissade of een staketsel geweest zijn, of een *hordijs*, zooals het ook eene enkele maal wordt genoemd ⁵⁾, een woord, dat aan het fransch *hordéis*, *hordis* (lat. *hurdicium*) is ontleend ⁶⁾, maar oorspronkelijk Germaansch is, waar het, zonder franschen uitgang, *horde* luidt ⁷⁾.

Een ander woord voor eene houten versterking buiten den grooten muur was *haag* (fr. *haie*, mlt. *haia* of *haga*), waarnaar het slot der Hollandsche graven 's Gravenhage genoemd is. Zulk eene haag om den muur van den eigen-

¹⁾ Vgl. Dr. Jonckbloet, *Walewein* II bl. 221 vlg.

²⁾ Een burg met twaalf poorten, grachten en muren, zooals er een in den *Walewein* vs. 5932—5989 beschreven wordt, zal wel alleen gelegen hebben in het land van 's dichters verbeelding.

³⁾ *Rose* 3846 vlg.

⁴⁾ *Rose* 3835; zie ook 14041.

⁵⁾ *Fergunt* 309; *Lanc.* II 24949.

⁶⁾ Zie Roquefort, in voce, en Ducange (ed. Heuschel) III 732.

⁷⁾ O. a. *Rose* 13645 vlgg.

lijken burg vinden wij vermeld in de *Historie van Troyen*, waar van Ulixes wordt gezegd:

„Eene borch staere ende duer
Maecty daer mit menghen muer,
Daeromme maecty grachten diep
Ende ene haghe, diet al beliep”.¹⁾

Die haag wordt, evenals de steenen buitenmuur, wel eens met den naam van *litse*, *lytse* of *liche* bestempeld, welk woord aan het Fransch is ontleend, waar het *lice* of *liche* luidt²⁾.

Daar het oorspr. verschansing in het algemeen beteekent, kon men ook van kampen of pleinen zeggen, dat zij door *litsen* omgeven werden³⁾ en kon er gesproken worden van

„Die lytsen van den here
Die voor die stat stonden ter were”.⁴⁾

Toch worden gewoonlijk met *litsen* de buitenste verschansingen der burgen bedoeld. Zij hebben poorten en worden „vast gesloten”⁵⁾; men verbeidt den vijand „binnen

¹⁾ *Hist. van Troyen*, 10413 vlgg.

²⁾ Roquefort verklaart het o. a. met „barrière, barricade, retranchement, clôture, palissade.” In het mlt. heette het *licia* of *lazia*, in 't prov. *laissa*, welk woord door Raynouard met „palissades, barrières” wordt vertaald. In het oudhoogd. heet het *lazi*, in 't mhd. *letze*, hetgeen Diez voor het grondwoord houdt. Nemen wij dat aan, dan zou de echt Nederlandsche vorm *let* of *lat* geweest zijn, en zou het woord dus met *latwerk*, plankenschutting vertaald kunnen worden. Vgl. echter De Jager's *Archief* III bl. 368 en Halbertsma, *Aant. op het vierde deel van Maerlants Sp. Hist.* Deventer 1851, bl. 150, waar de meening van anderen gevolgd wordt, die er eene afleiding van het fr. *lacer*, lat. *laqueare* in zien, en het voor hetzelfde woord als *lis* of *lus*, strik, houden, dat ook wel eens *lits* genoemd wordt. Het zou dan oorspronkelijk van eene door koorden afgesloten ruïne zijn gezegd.

³⁾ *Lanc* II 3240; *Hist. van Troyen* 4770; *Rijmbijbel* 28736; *Sp. Hist.* III², 3 vs. 82; III⁵, 24 vs. 40; *Grimb. Oorlog* II 463, 503.

⁴⁾ *Rijmbijbel* 28827 vlg.

⁵⁾ *Hist. van Troyen* 2266.

lytchen" ¹⁾, of „vaart buten lichen" ²⁾, hetgeen synoniem is met „ute haerre porten varen" ³⁾. Dan wordt er vóór de lytsen gevochten ⁴⁾, en worden zij, die den uitval deden, in de lytsen teruggedreven ⁵⁾; en als men de verdedigers „doer die lytsen" heeft gejaagd ⁶⁾, en vervolgens „die uyterste lytsen" heeft gewonnen, worden de belegerden verder gedreven binnen den berbecane, dat is dus, zooals wij weldra zullen zien, binnen de versterkingen van den hoofd- of binnenmuur ⁷⁾. Er is dus geen twijfel aan, of in de meeste gevallen zijn de *lytsen* de buitenste verdedigingen of de buitenmuur.

Overigens is het uit de plaatsen in de romans vaak niet gemakkelijk op te maken, of de buitenmuur, dan wel de binnenmuur wordt bedoeld. Dikwijls blijkt de een of andere vreemdeling reeds binnen den buitenmuur en vóór de poort van den binnenmuur te wezen, zonder dat uitdrukkelijk vermeld is, dat hij eene poort is doorgegaan. Men zou daaruit kunnen opmaken, dat de poort van dien buitenmuur gewoonlijk voor ieder openstond, en ook niet door eene gracht was omgeven. Vooral wordt het moeilijk, wanneer de dichter onder *casteel* zoowel de veste in den meest uitgebreiden zin verstaat, met buitenmuur en al, als den burg in engeren zin, dus alles wat binnen den tweeden muur ligt. Zoo wordt b.v. in den *Lancelot* van eenige ridders gezegd, dat zij in een kasteel kwamen ⁸⁾, waar men dan moet verstaan: binnen den bui-

¹⁾ *Cassamus* 877.

²⁾ *Cassamus* 1049.

³⁾ *Cassamus* 1057.

⁴⁾ *Hist. van Troyen* 2605, 2826; *Limborch* XII 291.

⁵⁾ *Hist. van Troyen*, 2989.

⁶⁾ *Hist. van Troyen* 6378.

⁷⁾ *Hist. van Troyen*. 6385 vlg.

⁸⁾ *Lanc.* II 21614.

tenmuur, want iets later vernemen wij, dat zij buiten zijn ¹⁾, en dat men hun de poort voor den neus dichtsluit ²⁾, waarmeê dus de poort van het hoofdgebouw wordt bedoeld. Eene enkele maal wordt uitdrukkelijk vermeld, dat men vóór de poort komt, over de brug rijdt en het kasteel binnen gaat ³⁾, maar dan nog niet in het hoofdgebouw is, omdat men eerst na over de *strate* langs den grooten toren gereden te zijn voor de hoofdboort komt, die, naar 't schijnt, daar niet door eene gracht is afgesloten ⁴⁾. Wij kunnen ons dus vooreerst de eenvoudigste kasteelen voorstellen als omgeven met eenen enkelen muur en eene gracht, vervolgens kasteelen met eenen buitenmuur met of zonder gracht en met ééne of meer poorten, en eenen binnenmuur, die het hoofdgebouw omsluit en gewoonlijk door de burggracht is omringd, alleen somtijds niet, wanneer de buitenmuur reeds door eene gracht is omsloten.

Ook moet men zich sommige kasteelen als twee of drie vierkante ruimten denken, met muren en grachten omgeven. De eerste ruimte vormt dan den *voorburch* ⁵⁾, de

¹⁾ *Lanc.* II 21645 vlgg.

²⁾ *Lanc.* II 21653.

³⁾ *Lanc.* II 22696—22720.

⁴⁾ *Lanc.* II 22728—22737.

⁵⁾ *Rijmbijbel*, 14521, waar echter niet van eenen burg, maar van eene stad, Jerusalem, wordt gesproken. In de gedichten van de 13de eeuw heb ik het woord overigens niet gevonden; wel komt het vaak voor in de mhd. romans, zie San Marte, *Zur Waffenkunde*, p. 256. Dat het evenwel ook bij ons in gebruik is geweest, bewijzen talrijke plaatsen uit de, van lateren tijd dagteekenende, vertaling van Beka's chronicon auctius (bij Matthaeus, *Analecta* III.) Zoo lezen wij daar, p. 83, van „die voirborchte” van het kasteel van IJselmonde; p. 111 en 143 van „dat voorborch van den casteel” te Coevorden; p. 249 van „dat voorburchte van den casteel tot IJselsteyn.” Van den burg van Voorst wordt, op het jaar 1362, meegedeeld (p. 256), dat hij „was die starste burch ende die ryste, die in al dese landen stont, want si hadde graften an beyden seyden opgemuert. Die rincmuren van

tweede is de eigenlijke burg, en is er nog eene derde, dan zal men daar gewoonlijk den boomgaard aantreffen. Soms omringde ééne gemeenschappelijke gracht de twee of drie bemuurde ruïnten, maar soms ook was iedere ruimte een gebouw op zich zelf door eene gracht van de andere gescheiden, en in dat geval kon men van het kasteel zeggen, dat er „een diep water dure liep” ¹⁾. Zulk een kasteel moeten wij ons voorstellen, als wij lezen, dat Walewein drie poorten door moest om de zaal te bereiken ²⁾: de eerste poort was dan die, waarmee men in den voorburg kwam, de tweede, waarmee men dien weêr verliet om over de brug van de gracht, die burg en voorburg scheidde, te komen aan de derde poort, die toegang verleende tot het hoofdgebouw. Ook in den *Lancelot* lezen wij van eenen burg met drie poorten, waarvan de twee eerste gemakkelijk konden worden veroverd, maar de derde door eene breede gracht was afgesloten ³⁾.

Alles te zamen, de eigenlijke burg met voorburg of andere buitenwerken, kortom het geheele gebied van het kasteel, werd nu en dan bestempeld met den naam van

den Burch waren LXXX voeten hooch, ende XII voeten die, ende ghemaect daertoe een *voorborchte* dat viercant was ende alte (d. i. zeer) sterck” Het voerborchte van Gildenborch bij Vianen (p. 273) „was gemaket van staken, ende van willigen plancken”, en toch was dat kasteel eerst in 1373 gebouwd. Ook wordt er gesproken van het voerborch te Loevestein, waartegenaan een toren stond, en toen die bij het beleg van 1397 werd omgeworpen en er een stuk van den muur meê viel, kon men door de opening in het voerborcht inzien. Nadat de voerborch was genomen, kon men het nog éénen dag en éénen nacht op het kasteel zelf uithouden, maar de vijanden konden nu zóó dicht met hun geschut naderen, dat men al spoedig den burg moest opgeven (p. 307).

¹⁾ *Lanc.* II 27241; III 2169 vlg.

²⁾ *Moriaen* 1699.

³⁾ *Lanc.* III 15951, 15965 vlgg. 15980 vlgg.

porprys, van 't ofr. *porprys* of *pourpris* ¹⁾). Zoo heet in den *Walewein* de woning van den betooverden vos zijn porprijs ²⁾ en wordt van Walewein gezegd, als hij 's konings kasteel verlaat, dat hij „voer uut sconincs porprise” ³⁾, evenals er gesproken kon worden van iemand gevangen te houden

„In sine herberghe, in sijn porprijs” ⁴⁾.

Voor alles wat binnen den buitenmuur gelegen was schijnt het woord gebruikt te worden in de *Rose*, waar sprake is van

„die hoge mure

Ende dat porprijs, dat vaste sceen” ⁵⁾,

en als iets later gezegd wordt, dat men eenen muur deed

„Maken al omme dit porprijs” ⁶⁾.

„Binnen den porprise springen” ⁷⁾ zal beteekenen: zich begeven binnen den buitenmuur van het kasteel, of nog liever: binnen het grondgebied van het kasteel; terwijl met de bedreiging van alles te verbranden

„Torre, cameren ende sale;

Ende al tporprijs, alsoe alst steet” ⁸⁾

¹⁾ Door Roquefort verklaard met: „enceinte, palissade, enclos, dépendance, jardin, cour, ferme.” In het mlt. heet het *porprisum*, *porprisa*, *propresa*, *propria* (zie Ducange — edit. Henschel — V 355 vlg.), en is af te leiden van het fr. *pourprendre*, lat. *proprehendere*, dat omvatten, ontsluiten, in bezit nemen beteekent. Zie Dr. de Vries, *Proeve van Mnl. Taalzuivering*, Haarlem 1856 bl. 140.

²⁾ *Walewein* 8456.

³⁾ *Walew.* 8431.

⁴⁾ *Walew.* 10391. Dat overigens „iemand in sijn porprijs hebben” beteekenen kon: in zijne onmiddellijke nabijheid of in zijne macht, leert *Walew.* 7848.

⁵⁾ *Rose* 498 vlg.

⁶⁾ *Rose* 577.

⁷⁾ *Rose* 14138.

⁸⁾ *Rose* 14028 vlg.

te zullen slechten wel bedoeld zal zijn, alles te vernielen, wat tot den burg behoorde.

Bij onze verdere beschrijving van het kasteel zullen wij als type zulk een aannemen, waarvan het door muren en grachten omgeven hoofdgebouw, de eigenlijke burg, gelegen was in het midden van een groot, ook zelf door muren omsloten plein, zooals het zich voordeed aan eenen ridder in den *Lancelot*, toen

„Hi quam in een groet plein gevaren

Daer hi sach enen welstaenden casteel” ¹⁾;

en zoo onderscheiden wij dan het kasteel zelf en al de buitenwerken, alles wat zich om dat kasteel bevindt, evenals de dichter van den *Lancelot*, die spreekt van

„Terquins casteel ende al die dinge

Diere toe horden metter woninge”. ²⁾

Een bepaalde naam voor die naaste omgeving van den eigenlijken burg is mij nergens voorgekomen; eene enkele maal schijnt er de naam *hof* aan gegeven te zijn ³⁾, die anders voor het binnenplein van het eigenlijk kasteel wordt gebezigd. Hier moet dus binnen- en buitenhof onderscheiden worden, evenals bij het graaflijk slot te 's Gravenhage, waarvan de hoven ook nu nog, sinds zij stadspleinen zijn geworden, dien naam blijven dragen. In dat geval echter begrenst het buitenhof als een groot vierkant slechts ééne zijde van het kasteel.

Daar nu in de middeleeuwsche gedichten steeds van een plein wordt gesproken, waarin de burgen stonden, zullen wij ^{2.2.2} er den naam *voorplein* aan geven en daaronder dan verstaan, wat de Duitschers den *Zwinger* of het *Zwingelhof* noemen ⁴⁾.

¹⁾ *Lanc.* II 19205 vlg.

²⁾ *Lanc.* II 22580 vlg.

³⁾ *Lanc.* II 26932.

⁴⁾ Zie Leo, t. a. p. p. 171 vlg.

Zagen wij, dat de poort van dat voorplein meestal geopend was, in tijd van oorlog kon zij natuurlijk gesloten worden, en zij had dan ook eenen afzonderlijken portier, die soms eene eigene, bij de poort staande, woning had ¹⁾. De muren van het voorplein waren met torens versterkt ²⁾, die op bepaalde afstanden van elkaar stonden, en die, evenals in de mhd. romans, ³⁾ den naam van *wychuizen* of *wychhuizen* (van *wych*, strijd ~~of wijk~~) droegen ⁴⁾, ofschoon die naam mij in onze gedichten niet is voorgekomen. Wel vind ik daarin het woord *werhuus* ⁵⁾, maar daarmee wordt een op zich zelf staand klein kasteel bedoeld, evenals met

¹⁾ *Lanc.* II 27310.

²⁾ Van een kasteel in den *Walewein*, vs. 2882, heet het, dat het „menighen tor ane hadde.”

³⁾ Zie Leo, t. a. p. p. 201 vlg. en San Marte, t. a. p. p. 262.

⁴⁾ Zie Van Wijn, *Hist. en Lett. Avondst.* II bl. 60 en Feith, t. a. p. bl. 233. In het kort *Chronicon Groninganae* van Joannis de Lemmege (bij Matthaeus, *Analecta* I p. 71) leest men, dat de Groningers „maekten ses steenen huizen tot oeren schiltweere ende wichhuizen.” Dat het woord in de veertiende eeuw zeer gewoon moet geweest zijn, bewijst de vertaling der meermalen door ons aangehaalde kroniek van Beka (Matthaeus *Analecta* III), waar wij het woord bij herhaling aantreffen. Daar wordt, p. 63, gesproken van „hooch wychusen” te Utrecht door bisschop Baldericus gebouwd, en p. 82 van „vaste wychusen”, waarmee bisschop Koenraad het kasteel te IJselmonde voorzag, maar die, p. 83, door de Hollanders werden vernield. Van de Groningsche burgers wordt verhaald, p. 93., dat zij ten tijde van bisschop Herdebertus „vestten Sinte Walburgen kereke mit grooten wychusen, oft een casteel geweest hadde”; en van Philips van Wassenaar en Willem van Teilingen, p. 120, dat zij in Rijnland „twee casteel mit stercken wychusen” maakten. Ook vinden wij het woord in de bekende plaats, die voor Vondel de aanleiding was, om zijnen *Gijsbregt van Aemstel* te dichten. Op p. 190 namelijk lezen wij: „Na des Joncheers Jans doot quam Gisebrecht van Amstel ende veste die stede van Aemstelredam alom mit houten wye-husen, ende mit getoorden bruggen. Mer die poorters van Haerlem, mitten ghemenen vole van Kennemerlant, ende van Waterlant, verjagheden desen Gisebrecht, ende verbranden die brugghe ende die vesten tot pulveren.”

⁵⁾ *Heel.* 3298.

blochhuys ¹⁾), in welk woord *blok* nog de oude beteekenis van *besloten* heeft, die in *offerblok*, d. i. offerkist is bewaard gebleven, evenals in den naam der stad Blokzijl (d. i. besloten of versterkte sluis), en die ons heenwijst naar het w.w. *beluiken*, d. i. omsluiten.

Die torens op het voorplein, zij mogen dan in de dertiende eeuw al of niet den naam van *wychuys* hebben gedragen, dienden in vreedstijd als bergplaats van allerlei gereedschap, en vooral ook van wapenen. Lancelot, zoo lezen wij,

„Ginc ten torrewart saen,
Dar hi vant di dore ontdaen.
Hi ginc daer in, ende vant wapene gnoech,
Ende wapende hem na sijn gevoech.
Hi gorde an hem een goet swert
Ende ginc alsoe udewert,
Ende ginc ten *stalle* te hant,
Dar hi twee goede pert vant” ²⁾).

Bij den toren was dus een stal, en het was dan ook op het *voorplein*, dat de *stallen* zich gewoonlijk bevonden. Als Karel de Groote over de borchbrugghe gegaan was, dus zijn kasteel had verlaten, ging hij

„Ten stalle, daer hi wiste
Sijn ors ende sijn ghesmide” ³⁾).

In het buitenhof gekomen, vond Lancelot veertig paarden ⁴⁾), die daar natuurlijk op stal stonden, en elders „in

¹⁾ *Heelu* 2855.

²⁾ *Lanc.* II 23496—23503.

³⁾ *Carel en El.* 150 vlg.

⁴⁾ *Lanc.* II 26933. In 't jaar 1393 had bisschop Floris van Wevelichoven in zijn kasteel te Hardenberch „een groote stallaedse wel van twe hondert peerden.” Zie Peka bij Matthaeus, *Analecta* III p. 291.

eens ridders huys," dat dus ook op het voorplein gelegen was,

„Cledere ende perde gnoech" ¹⁾.

Niet verre van daar treffen wij „ene scure vol hoys" aan ²⁾, en ofschoon niet uitdrukkelijk vermeld, zullen zich daar ook wel, als het kasteel ten minste aanzienlijk was, pesterie of bakkerij, travalje of werkplaats van den hoefsmid, wapensmederij, en allerlei andere houten huizen van ambachtslieden bevonden hebben, die den naam van *pauwelgoen* of *loeds* droegen. Vooral het laatste woord was voor die houten gebouwtjes in gebruik: het wordt ook *loge* geschreven, waarin de *g* toen nog als *dsj* werd uitgesproken, en zulk loedsen zijn dus eigenlijk gebouwtjes, waarin men verblijf houden, *logeeren*, kon, en deed men dat inderdaad, dan heetten zij *herbergen*. Was het getal der gasten al te groot, of waren zij niet aanzienlijk genoeg om in de kamers van het kasteel zelf opgenomen te worden, dan kwamen zij onder dak in zulk een *pauwelgoen*, *loods* of *herberg*.

Dat hetgeen gewoonlijk onder herberg verstaan wordt buiten den hoofdburg lag, blijkt o.a. uit den *Lancelot*, waar Gindan „uten hove in ene herberge" ging om er den nacht door te brengen, en vanwaar hij den volgende dag in het hof terugkeerde ³⁾. Voor zulk eene loods stonden vier knapen *Lancelot* uit te lachen, toen hij over eene brug een kasteel wilde binnenrijden, maar door den heer des huizes uit den zadel in de gracht werd gestoken ⁴⁾. Bij gelegenheid van tornooien of andere groote feesten vooral waren er tal van zulke loods en opgeslagen, en vaak diende

¹⁾ *Lanc.* II 21666.

²⁾ *Lanc.* II 21696. vlg.

³⁾ *Lanc.* II 9443—9452.

⁴⁾ *Lanc.* II 15369 vlg.

dan een deel van het voorplein als tornooiveld. Dit blijkt vooral hieruit, dat de vrouwen, die de tornirende ridders bewonderden, van de muren van het kasteel af den strijd aanschouwden ¹⁾.

Eene zeer oude gewoonte was het stellig om op het voorplein, niet verre van de hoofdboort, eenen grooten lindeboom te hebben, waarvan Maerlant zegt:

„In somertyt in Dietslants ende
Die minlixste boem ist van scaden (schaduw)
Entie scoenste oec van bladen” ²⁾

Koning Amoraen wordt dan ook door Walewein gevonden

„Onder ene linde tusseen twee joncfrouwen
Ende met hem jonghe rudders vele,
Die spelen van menigherande spele” ³⁾.

In een oud liedje wordt verteld, hoe de dochter van den burgheer den wachter had weten over te halen, om haar 's nachts buiten de poort te doen gaan, waar zij haren minnaar hoopte te vinden, en als zij buiten is, heet het:

„De maghet liet haer dalen
Op enen blauwen steen,
Aldaer dat clare water spranc;
Daerbi so stont een linde,
Daer de nachtegael sat ende sanc” ⁴⁾.

In een ander liedje zingt een lansnecht van eene joncfrou fijn

¹⁾ *Walew.* 10652 vlgg. *Lanc.* II 21958 vlg., 37214, 37488 vlg. 37932.

²⁾ *Naturen Bloeme* VIII 914 vlgg.

³⁾ *Walew.* 3032 vlgg.

⁴⁾ Bij Hoffmann von Fallersleben, *Niederl. Volkslieder.* (*Horae Belgicae*

11) Hannover 1856. p. 137.

„Ic voerdese in mijns vaders hof,
Daer staet een groene linde,
Daer op so singhet de nachtegael,
Si singhet so wel van minnen”¹⁾;

en dat de lindeboom over het algemeen voor den boom der minnenden werd gehouden, leert ons o.a ook het liedje van de koningsdochter, waar wij lezen:

„Si namen malcander bi de hant
En ghinghen onder de lind,
Daer speelden si twee het minnespel”²⁾,

en zoo is het ook „onder de linde groene”, dat in het bekende lied „het daghet uit den Oosten” het meiske haar lief verslagen vond³⁾. „De lindeboom werd dan ook”, om de woorden van twee onzer oudheidkundigen aan te halen⁴⁾ „in ons vaderland, evenals in Deutschland, oudtijds voor heilig gehouden. Menige stad voerde den grooten lindeboom, die haar marktvelde versierde of voor ’t raadhuis pronkte, op zegel- en wapenschild, en menig Edelman bezaaide zijn schild, of versierde zijn helmteeken met lindeblaren. Voor oude lindeboomen vooral had men eerbied; feesten en plechtigheden, bruiloften vooral, werden onder het lommer van zijn kruin gevierd. De oude Germanen spraken recht onder een ouden lindeboom; daarom stond er doorgaans voor de dorpsrechthuizen (tevens herbergen) een lindeboom, en men vindt ze er nog wel”⁵⁾. In den *Lancelot* vinden wij bij het kasteel eene linde, en daar

¹⁾ Hoffmann von Fallersleben, t. a. p. 163.

²⁾ Hoffmann von Fallersleben, t. a. p. 51.

³⁾ Hoffmann von Fallersleben, t. a. p. 66; vgl. ook p. 29, 86, 225 en van de inleiding p. XLII vlg.

⁴⁾ Van Lennep en Ter Gouw, *De Uithangteekens, in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd*, Amsterdam 1868 II bl. 377.

⁵⁾ Vgl. ook J. Grimm, *Deutsche Rechtsalterthümer*. Göttingen 1828 p. 796 vlg.

„Stont besiden der linden tere stede
 Een borne, die herde bedect was” ¹⁾,
 en dus koel drinkwater opleverde.

Dat op het plein vóór de poort een boom, zij het dan ook al niet altijd een lindeboom, was geplant, vinden wij dikwijls vermeld. Hestor, zoo lezen wij, reed naar een kasteel en

„Als hire bi quam vant hi een diep
 Ende een groot water, dat sere liep,
 Ende ene brugge daerover, ende hi
 Vant mede onder enen boem daerbi
 Ene joncfrouwe” ²⁾.

Hij is dan nog niet over de brug, maar begeeft zich daarheen, rijdt dan „ter porten wart”, en eindelijk, als de poort ontsloten is, vaart hij binnen ³⁾.

Elders treffen wij Walewein aan voor eene geslotene poort, en

„Doe hi de porten besloten sach
 Trac hi daer ene eyke stoet:
 Bi enen torre beetti te voet,
 Ende dede an die eyke daernaer
 Sijn twee scilde hangen daer” ⁴⁾.

Hij was daar zóó dicht bij het kasteel, dat vrouwen en joncfrouwen, die zich op de muren van het kasteel bevonden,

„Sagen neder in dat plein
 Onder die eyke, waer her Walewein
 Lach ende reste, dien ridder milde” ⁵⁾.

¹⁾ *Lanc.* III 20907 vlg.

²⁾ *Lanc.* II 4297—4301.

³⁾ *Lanc.* II 4326, 4345, 4363.

⁴⁾ *Lanc.* II 37174—37178.

⁵⁾ *Lanc.* II 37215 vlgg.

Ook vinden wij gesproken van eenen „sconen sicamor” of wilden vijgeboom, met andere boomen staande op een plein waar een geheel ten strijde toegerust paard en een pauwelioen zich bij een kasteel bevonden ¹⁾. Deze boom, die eenen Griekschen naam heeft en zich van den gewonen vijgeboom onderscheidt doordat hij zijne vruchten aan den stam draagt, kwam in onze streken vaak voor. Van de Indische vijgen sprekende, zegt Maerlant:

„Maer die sijn soeter dan d'onse sijn” ²⁾,

en geeft daarmee tevens te kennen, dat de sycamorus bij ons inheemsch was.

Zulk eene sicamor dient nog al eens om eene bron te beschaduen. Gurreës komt in eenen beemd, en

„In midden den beemt in enen pleine

Vant hi ene overscone fonteine,

Die ten voeten van ene sicamore spranc” ³⁾.

Bij die bron zitten drie vrouwen, die op het gras een servet hebben uitgespreid en maaltijd houden.

In het grootste gedeelte van ons land zal men bij fontein wel niet aan de tegenwoordige beteekenis van het woord te denken hebben, maar aan de meer algemeene van bron, die het woord ook in de middeleeuwen bezat. Het gebruik om aan de bron te zitten, dat zelfs spreekwoordelijk geworden is, onder de schaduw van eenen boom en onder het genot van frisch water, of, zooals onze voorouders zeiden, van „borne versc ende claer”, blijkt uit de gedichten zeer algemeen geweest te zijn. Elders ten minste vinden wij, evenals Lancelot,

¹⁾ *Lanc.* II 24704 vlgg.

²⁾ *Nat. Bloeme* VIII 345.

³⁾ *Lanc.* II 6555 vlgg.

„In enen sconen beemt ene fonteine,
Die doerscone was ende claer

Onder die scade (schaduw) van twee sicamoren” ¹⁾,
en ook daar hebben twee ridders en twee jonkvrouwen
een wit laken gespreid en zitten zij te eten.

Eene andere fontein, door twee sicamoren beschaduwd,
vinden wij op een plein, waar ook twee pauwelgoenen
staan, dicht bij een kasteel ²⁾. Ywein vindt op een plein
eene fontein bij eenen kerseboom ³⁾, of, zooals Maerlant
hem noemt, eenen *kerselare* ⁴⁾ of *keselare* ⁵⁾, en Lancelot

„Vant in enen pleine
Twee joncfrouwen bi ere fonteine,
Die onder twee ormen (d.i. olmen) saten
Beide gader ende aten” ⁶⁾.

Elders vindt men de beschrijving van zulk eene fontein
in een zoo groot plein, dat zij wel een boogscheut weegs
van het kasteel verwijderd was:

„Buten der porten stont in enen pleine
Wel ene bogescote verre ene fonteine,
Die dore een selveren conduut spranc,
Ende nam in enen sconen steen haren ganc
Van merberine. Vandaer also wel
Seggie dat si in een lodijn vat vel.
Daer stonden oec drie pijnbomen bi,
So hoge, ende so breed, dat si
Die fonteine al bevingen
Metten lovren diere over hingen”. ⁷⁾

¹⁾ *Lanc.* II 11891 vlgg.

²⁾ *Lanc.* II 25739 vlg. 25772 vlgg. 25783, 25802.

³⁾ *Lanc.* II 17380 vlgg.

⁴⁾ *Sp. Hist.* I², 50 vs. 59.

⁵⁾ *Nat. Bloeme.* VIII 279.

⁶⁾ *Lanc.* II 29874 vlgg.

⁷⁾ *Lanc.* II 13495—13504.

Diezelfde fontein, waarvan het water door eenen zilveren conduct of leiding naar een marmeren bekken en vandaar naar een „lodijn vat” werd gevoerd, wordt ook elders als „met bladeren van pinnebomen gedeckt” beschreven ¹⁾, maar dan staat de fontein niet ver van eene gracht af ²⁾.

Als Lancelot te vergeefs getracht heeft een kasteel binnen te dringen, maar — wij vermeldden het reeds — in de gracht is te land gekomen, waaruit hij zich nog kon redden door eenen boom te grijpen,

„Ginc hi sitten onder den casteel
In een dal bat of een deel
Bi ene fonteine, daer tien stonden
Vier bome omtrent stonden” ³⁾.

Walewein vond eene fontein

„Die was cout ende claer ende diep” ⁴⁾,
en die dus, blijkens het laatste attriboot, eene bornput was; en Agraveyn treft, bovenop eene berg, eenen ridder bij eene fontein aan ⁵⁾, evenals de dichter van de *Rose*, die vertelt:

„Doe ging ic nederwart te dale
Van dien castele een luttelkin,
Maer niet vele en docht mi sijn,
Neven ene fonteine claer” ⁶⁾,

waar hij een minnend paar aantreft.

Alzoo wordt ons door de ridderromans voldoende bewezen, hoe noode eene bron, door zware boomen beschaduwde, op het voorplein van een kasteel kon worden gemist.

¹⁾ *Lanc.* II 22187.

²⁾ *Lanc.* II 22374.

³⁾ *Lanc.* II 15401 vlgg.

⁴⁾ *Lanc.* II 2950.

⁵⁾ *Lanc.* II 5702.

⁶⁾ *Rose* 9432 vlgg.

HOOFDSTUK III.

DE BOOMGAARD.

De boomen bij de fontein waren niet de eenige, die binnen den buitenmuur van een kasteel werden aange- troffen; de meeste burgen bezaten groote boomgaarden, die nu eens met den onverminkten naam *boomgaert* worden genoemd ¹⁾, dan eens hunnen naam verkorten tot *boen- gaert* ²⁾ of *bogaert* ³⁾, dan weder den franschen naam *ver- gier* droegen ⁴⁾, van *verge*, lat. *virga*, d. i. tak.

Zulk een boomgaard zal somtijds een deel van het voor- plein hebben uitgemaakt, maar meestal zich ter zijde van het hoofdgebouw hebben bevonden, of — indien de bui- tenmuur zich aan de zijvleugels van den burg aansloot — achter den hoofdburg gelegen zijn geweest. Dat boom- gaard en voorplein met elkaar in verbinding stonden, schijnt voort te vloeien uit eene plaats in den *Lancelot*, waar de held van den roman uit den boomgaard bij eenen wapentoren komt, vervolgens bij eenen stal, die beide op

¹⁾ *Walewein* 3483, 7799; *Rymbijbel* 16964.

²⁾ *Lanc.* II 977, 999, 4408, 4494, 7607, 9962, 17494; *Cassamus* 668; *Rose*, 1044.

³⁾ *Lorr.* A II 1940; *Floris* 2522, 2529, 2531, 2539, 2541, 2543, 2575; *Lanc.* II 20381, 22983, 23006, 23125, 23401, 23409, 23452, 24035, 26804, 35675, 39224; III 22590; IV 4096, 4313, 4329, 4423; *Torec* 3509; *Limborch* I 1046, 1203; VI 1284, XI 89, 153, 217, 532; *Borchgravinne van Vergi* (uitg. S. Muller Hz. Leiden 1873) 65, 71, 87, 487, 774.

⁴⁾ *Walew.* 3483, 5292, 5776, 10308; *Lorr.* A II 1857, 1907; B I 162; *Rose* 132, 455, 466, 472, 574, 584, 644, 739, 1193, 1246, 1252, 1269, 1272, 1274, 1283, 1303, 1308, 1468, 1475, 1478, 1482, 1522, 1539, 1600, 3089, 3628, 6107, 7945, 8606, 9719; *Limborch* IV 1281, 1296; VI 1293; XI 314; *Beatrjs* (uitg. Dr. Jonckbloet, Amst. 1859) 149, 187, 789.

het voorplein moeten gestaan hebben, en eindelijk de poort uitrijdt ¹⁾). Ook vindt men eenen strijd in eenen boomgaard vermeld ²⁾), hetgeen ons althans aan de naaste omgeving van het voorplein doet denken. Daarentegen kan men bij een ander kasteel weêr niet regelrecht van dit plein in den vergier komen. Walewein toch ziet bij de poort eene jonkvrouw, die hem verzoekt haar paard uit den boomgaard te halen, en daartoe nu moet hij over eenen *vonder* gaan ³⁾), zoodat dus tusschen plein en vergier eene gracht moet gedacht worden.

Meestal is de ligging van den boomgaard zóódanig, dat hij van uit de kasteelvensters kon worden gezien ⁴⁾), zoodat men ook spreken kon van

„Ene camere biden bogarde” ⁵⁾,

en Bohort aan Lancelot den raad kon geven:

„Gaet dore desen bogaerd

Recht vort ter coninginnen ward:

Hi leit u tharre camere gereckelike”. ⁶⁾

De kamer in eenen burg, waarin Lancelot gevangen zat, was zóó gelegen, dat hare vensters aan de eene zijde „ontdeden jegen enen bogaert” ⁷⁾), evenals men van den boomgaard uit de kamer in kon zien ⁸⁾), terwijl er aan de andere zijde een venster was, waarmee men in de zaal, dus over het hof heen kon zien. ⁹⁾). Ook — en in dat geval zal de vergier achter het hoofdgebouw gelegen zijn

¹⁾ *Lanc.* II 23496—23505.

²⁾ *Lanc.* II 4493 vlgg. 24034 vlgg.

³⁾ *Lanc.* II 39208—39248.

⁴⁾ *Walew.* 10315 vlg. *Lorr. A* II 1843—1859.

⁵⁾ *Lanc.* IV 4096.

⁶⁾ *Lanc.* IV 4313 vlgg.

⁷⁾ *Lanc.* II 22983.

⁸⁾ *Lanc.* II 23006.

⁹⁾ *Lanc.* II 23042.

geweest — kon men er vandaar uit komen zonder de hoofdpoot door te gaan en om te loopen, hetzij dan dat men uit de eene of andere kamer door eene achterdeur den boomgaard kon bereiken, zooals in de sproke der *Borchgravinne van Vergi*, waar de boegaert

„Stont ane die camer der borchgravinnen” ¹⁾,

zoodat men door de vensters er in kon zien ²⁾, en er door een „doerken clene” in kon komen ³⁾, hetzij dat men van het hof door eene deur op eene achterbrug uitkwam, waarmee men de gracht, die burg en boomgaard scheidde, over kon gaan ⁴⁾. Een en dergelijken weg volgde zeker Torec, van wien gezegd wordt:

„Hi reet ter zalen int begin:

Daer ne vant hi niemane in.

Doe reet hi in enen bogard nadat,

Daer Ypander in sat ende at” ⁵⁾;

doch in aanmerking genomen dat Torec te paard zat, moet men het er voor houden, dat daar geene gracht, maar alleen een muur met poort den boomgaard van het hof afsloot. Zoo komt ook Lancelot eerst in de zaal, vervolgens doorzoekt hij de kamers,

„Ende hi ginc soe verre daarnaer,

Dat hi in enen bogard quam.” ⁶⁾

Te Karmeloet, Artur's burg, daalt Lancelot uit de slaapkamer af

¹⁾ *Borchgr. v. Vergi*, 73.

²⁾ *Borchgr. v. Vergi*, 85 vlg.

³⁾ *Borchgr. v. Vergi*, 90.

⁴⁾ *Lorr. A II* 2609 vlgg.

⁵⁾ *Torec*. 3507.

⁶⁾ *Lanc. II* 26803 vlg

„Ende quam beneden int hof.
 Hi ginc dor eenen bogart
 Ende trac uter stat metter vart
 Dore ene posterne, die hire vernam.”¹⁾

Het uit het fransch overgenomen woord *posterne*, dat ook elders voorkomt²⁾, beteekent, als van het latijnsche *post* afgeleid, achterdeur, waaronder men dus hier eene poort in den buitenmuur moet verstaan, die ook den boomgaard omgaf.

In zulk eenen boomgaard ging men „hem merghen”, d. i. zich vermeien³⁾, vooral na den eten⁴⁾, waar men dan op het gras zat⁵⁾, en meermalen wordt zulk een grasveld vermeld, soms onder den naam *prayerie*⁶⁾ of *pragorie*⁷⁾, maar meestal onder den naam *praeyeel*⁸⁾ of *proyeel*⁹⁾, het fransch *préau*, lat. *pratellum*, zelfs reeds in den tegenwoordigen vorm *priëel*¹⁰⁾.

Van zulk een priëel „daer ’t uytermaten scone was”, volgens den dichter, vinden wij o. a. bij Maerlant de volgende beschrijving:

¹⁾ *Lanc.* II 35674 vlg.

²⁾ *Lanc.* II 32813; *Rose* (uitg. Dr. Verwijs) bl. 254 vs. 21; *Limborch* II 359, 380, 542.

³⁾ *Walewein* 7799.

⁴⁾ *Lanc.* II 17492 vlgg.

⁵⁾ *Lanc.* II 9961 vlgg.

⁶⁾ *Lanc.* II 9198; *Rose* 124, 129; *Velthem* III 31 vs. 69; *Brab. Yeesten* III 568.

⁷⁾ *Limborch* III 1163; V 2013.

⁸⁾ *Walew.* 3485, 3502, 5118, 5135, 5292, 5776, 6035; *Lorr.* A II 1852, 2011, 2014; *Historie van Troyen*, 3424; *Rijmbijbel* 31377, 31503; *Rose*, 1564, 3438, 7945, 9660, 9818, 14044.

⁹⁾ *Lanc.* II 6282, 11783, 17622, 17824, 17869, 28137, 39210; *Cassamus* 1185; *Rose* 1372; *Limborch* XI 51, 67; *Velthem* III 31 vs. 13, 19.

¹⁰⁾ *Hist. van Troyen* 2955, 3080; *Lanc.* IV 1215; *Borchgr. v. Verg.* 453.

„Niet te lanc en was dat gras,
 Mer te maten; daerin stonden
 Alrehande bloemen, daer si op vonden
 Den dau nochdoe; tprieel was ront
 Ghemuert; in midden soe stont
 Ene clare fonteine scoene ende goet,
 Een rijkelic boem daer op ghebloet,
 Soe groet ghewassen, dat hij scade
 Gaf met menghen groenen blade
 Der fonteynen ende den priele
 Bijna in den meesten deele.”¹⁾

Een gedeelte van een dusdanig priël treft men nog te Muiderberg aan. Bij den steenen muur daar, die er uitziet als de nog alleen overgebleven boog van eenen vrij grooten cirkel, kan men de beroemde Muiderbergsche echo hooren, die Hooft bij het schrijven van zijnen *Geeraerd van Velsen* in de gedachte had, en die indertijd de bewondering van Martinet opwekte²⁾.

Dat zulke grasvelden tot de schoonheden van een vergier behoorden, blijkt hieruit, dat in den *Walewein* gesproken wordt van twee praeyeelen, waarvan het een wel

„Ere groter (h)alver mile breet”

was³⁾. Nu was dan ook die boomgaard daar zóó fraai, dat wij er niets verder van willen vermelden, om geen gevaar te loopen als werkelijkheid voor te stellen, wat waarschijnlijk alleen in de verbeelding des dichters bestond. Ook de fontein onder eenen olivier of olijfbom,⁴⁾ die

¹⁾ *Hist. van' Troyen*, 3082—3092.

²⁾ J. F. Martinet, *Katechismus der Natuur*, 5de dr. Amsterdam 1789 IV bl. 378—382.

³⁾ *Walewein* 3485 vlg. 3502.

⁴⁾ *Walew.* 3550 vlg. Zulk eenen olivier vindt men ook *Limborch* I 1057 VI 1294, XI 81.

men in dien boomgaard aantrof, zal haar voorbeeld wel niet in de werkelijkheid hebben gevonden.

Liever nemen wij den vergier van jonkvrouwe Morgueyn tot model, ¹⁾ waar, op eenen dag na Paschen, Lancelot van zijne gevangenis uit

„Die bome so scone gebloyet sach,
Dat hi verblide van der gronhede
Ende van den rosen, die hi sach mede
Versch ende nieuwe ontspringen,
Ende dar die vogelkine elcs dages songen.”

Behalve rozen „wit ende roet” ²⁾, meestal aan de *roze-laars* ³⁾ groeiende, soms in eenen afzonderlijken rozengaard, *rosier* ⁴⁾,

„Beloken vaste met ere hagen” ⁵⁾

en in zoo grooten overvloed voorkomende, dat het vlechten van rozenhoeden, d. i. rozenkransen, een zeer gewoon tijdverdrijf der vrouwen en jonkvrouwen was ⁶⁾, en die ook gebruikt werden om er rozenolie en rozenwater uit te trekken, bloeiden er in zulk eenen boomgaard allerlei bloemen, smettellooze leliën, geurige violetten, blauwe acoelen (van 't fr. *ancolie*, lat. *aquilegia*), tidelozen ⁷⁾ of tijlosen, kersouden of corsouwen (fr. *cassaude* van 't lat. *consolida* ⁸⁾), d. i. madelieven, en vooral ook haagrozen, die dikwijls in de romans voorkomen, maar dan onder den

¹⁾ *Lanc.* II 23494—23464.

²⁾ *Rose* 1566.

³⁾ *Rose* 14342.

⁴⁾ *Rose* 1540, 1545, 1549, 1577, 1683, 2820, 2851, 2888, 3008 3204, 3428, 3766, 3771, 3814, 3837, 7167, 14040, 14332, 14410.

⁵⁾ *Rose* 1541 vlg. 2820.

⁶⁾ *Lanc.* II 7605 vlgg. 37933, 37947, 38199.

⁷⁾ *Rose* 8432.

⁸⁾ Zie daarover Dr. M. de Vries, *Taal en Letterbode* I bl. 265—271.

naam *eglantier*¹⁾ van 't fr. *aiglantier*, (lat. *aculentarium*, zoo naar de doornen genoemd). Zoo vinden wij bv. een „sconen vergier,” waar

„In midden stont enen eglantier
Boven ene scone fonteyne”.²⁾

De *eglantier* had dit met de *linde* gemeen, dat hij in 't bizonder de boom der *minnenden* was, waaronder zij pleegden te koozen, en zoo treft men hem in oude volksliedjes ook aan boven de graven van jonggestorven gelieven. In een van die liedjes heet het:

„Nu sijn daer twee gheliefkens doot.
Och, waer sal men se graven?
Al onder enen eglantier,
Dat graf sal rooskens draghen”.³⁾

Elders is een graf:

„Opt kerkhof bi den eglantier,”
waar dezelfde toevoeging volgt:
„Sijn graf sal roosjes draghen.”⁴⁾

In de boomgaarden was menig pad, waarvan men zeggen kon:

„In wederside was hi beloken
Moe cruden, die wale ende soete roeken”⁵⁾;

doch al troffen wij ook vele bloemen in den boomgaard aan, toch was deze niet in de eerste plaats een bloemhof, maar veeleer, ook luidens zijnen naam, eene ruimte

¹⁾ *Walew.* 5112; *Floris* 2565; *Hist. van Troyen* 3099; *Rose* 2866; *Limborch* IV 1282, 1295; *Beatrijs* 150, 188.

²⁾ *Limborch* IV 1281—1283.

³⁾ Zie Hoffmann von Fallersleben, t. a. p. bl. 70; en J. F. Willems, *Nieuwe Vlaemsche Liederen* 1848 No. 63.

⁴⁾ Zie Hoffmann von Fallersleben, t. a. p. bl. 187; en Willems, t. a. p. No. 136.

⁵⁾ *Rose* 661 vlg.

voor vruchtboomen. Men vond er perelaars of pereboomen, ook paerboomen genoemd ¹⁾, keselaars of kerseboomen, pruimelaars of pruimeboomen, mespelaars ²⁾ of mispelboomen, hasels ³⁾ of hazelaars, nokernootboomen ⁴⁾, moerboomen ⁵⁾ of moerbezieboomen, en vooral ook appelboomen, welke men uitdrukkelijk in de veste der heeren van Aemstelle vermeld vindt, waar ze in 1204 door de Kennemers werden verbrand. ⁶⁾ Ook de boekeboom wordt tot de vruchtboomen gerekend. Maerlant zegt er van

„Sine vrucht es soete in den mont,
Maer quaet ter borst in alre stont”. ⁷⁾

Voor al ook moeten de perziken of *pessekers*, zooals men *// persekers* ze noemde, niet vergeten worden. Zij werden op wilgetronken geënt, en hoe men daarbij te werk moest gaan, beschrijft Maerlant op de volgende wijze:

„Men neme ene wilghe jonc
Wel wassende op haren tronc,
Omtrent ghewassen hoghe vijf voete,
Ende doerbortse met goeder moete,
Ende beide enden in daerde danne,
Ghelijc of men enen boghe spanne.
Des pesekers plante staet onder dat,
Ende men doetse wassen dor tgat,
Ofghedaen telghe ende blade,
Ende laetse met goeder stade
Wassen wel te maten dure.

*het xij.
afleggen*

¹⁾ *Nat. Bloeme* IX 603.

²⁾ *Nat. Bloeme* VIII 327.

³⁾ *Limborch* II 5.

⁴⁾ *Nat. Bloeme* VIII 595.

⁵⁾ *Nat. Bloeme* VIII 523.

⁶⁾ *Stoke* III 154 vlg.

⁷⁾ *Nat. Bloeme* VIII 365 vlg.

So nemt men ter selver uren
 Ende stopt met aerden tgat,
 Ende bint vaste te samen dat.
 Daerna laet ment een jaer dan staen,
 Ende die boeme te samen gaen,
 So datse te samen verheilen,
 Ende haer nature onder hem delen.
 Dan snijt men den peseker ontwe,
 Ende neemt vetter aerden mee,
 So dat men dan dat dect so hoghe,
 Dat men bedect den wilghenboghe,
 Ende men beghietet dicke ineen,
 Dit woerden pesekers sonder steen.”¹⁾

Behalve bloemen en boomen vond men in den boomgaard ook zeker dikwijls de volières, waarin de edelen hunne jachtvogels en allerlei ander pluimgedierte bewaarden, ten minste zulk eene groote vogelkooi, met een fransch woord *gayole* genoemd, dat verbasterd is uit het lat. *caveola*, zien wij in den *Lancelot* „an den boengaert.” Zij was „Scone ende wel bewart

Met vasten yserinen traelgen,
 Dat si niet en mochten faelgen”.²⁾

Daar dient ze, en dat was in de middeleeuwen meer het gebruik, niet als kooi voor vogels, maar als gevangenis voor menschen. Onder de vogels, die men hield, behoorden, behalve de jachtvogels, verschillende hoendersoorten, tot de pronkvogels toe, die trouwens ook gegeten werden, zooals de fasanten en de pauwen, welke laatste vogels zoo vaak voorkwamen, dat ze met den naam van *huuspauwen*, in tegenstelling tot de wilde pauwen, konden

¹⁾ *Nat. Bloeme* VIII 19—42.

²⁾ *Lanc.* II 977 vlg. Zie ook 982, 985 en *Rose* 12787.

bestempeld worden¹⁾ en Maerlant er van kon zeggen: ik
 behoef hem niet uitvoerig te beschrijven, want

„Elc man kinnet sine ghedane”.²⁾

Soms schijnen de boomgaarden zeer uitgestrekt geweest
 te zijn. Zoo vinden wij vermeld, dat Hestor geleid werd

„in enen nuwen boengart,

Vol van bomen van groter warde.

Sonder dat stont in die middewarde

Ene viercante plaetse tier tijt,

Die beide breet was ende wijt,

Ende daertoe was beloken dat parc,

Met groten zwaren stenen ende starc.”³⁾

Dat gebouw wordt iets verder een *torre* genoemd⁴⁾, en
 onder dien toren was een hol, dat als gevangenis werd
 gebruikt⁵⁾, maar het eigenlijk kasteel was die toren niet,
 ofschoon het op zich zelf schier voor een kasteel kon
 gelden. Misschien heeft men er een zoogenaamd *zomerhuis*
 in te zien, dat ik, onder dien naam althans, in de ge-
 dichten van de dertiende niet heb gevonden, maar dat
 eens vermeld wordt in de kroniek van Beka⁶⁾, waar men
 leest, dat de graaf van Gelre in 1160 „beide *winterhuus*
 ende *somerhuys*” van den burg, dien de bisschop van
 Utrecht te Groningen bezat, in brand deed steken, eene
 mededeeling, die aan onze schrijvers over de leefwijze in de
 middeleeuwen aanleiding heeft gegeven, hoe weinig uitvoerig

¹⁾ *Nat. Bloeme* III 3078.

²⁾ *Nat. Bloeme* III 3081.

³⁾ *Lanc.* II 4408—4414.

⁴⁾ *Lanc.* II 4425.

⁵⁾ *Lanc.* II 4551 vlgg.

⁶⁾ Beka bij Matthaeus, *Analecta* III p. 102, welk bericht ontleend is
 aan het *Chronicon Eymondanum* (volgens A. Kluit, *Historia Critica* I¹ p.
 106 en Matthaeus, *Analecta* II p. 457: „utramque domum Episcopi,
 scilicet hiemalem et aestivalem”)

zij ook op andere punten waren, toch zulke zomerhuizen te vermelden, sinds Van Wijn had vermoed, dat men daaronder een gebouw in den boomgaard zou hebben te verstaan. ¹⁾

Hier en daar vinden wij nog andere sporen van een gebouw in eenen boomgaard. Zoo lezen wij in den roman van *Floris ende Blancefloer* van eenen toren in eenen

„Bogart alomme bevaen

Ende besloten met enen mure”. ²⁾

Boomgaarden met muren omgeven worden vaak vermeld. In de *Rose* b. v. wordt gesproken van een *vergier*,

„Dat groet was ende harde wijt;

Oec waest gesloten ende *gevrijt*

Met starken ende met hogen muren,

Wel gehouwen met figuren,

Ende met beelden gescreven wale” ³⁾,

en later wordt er nog eens van gezegd:

„Hoge was die muer ende ront,

Ende vaste besloten, ende stont

Om een vergier alse ene hage”. ⁴⁾

Een dergelijke boomgaard wordt wel eens met den naam van *vrijthof* bestempeld, welk woord wij in een, in den *Lancelot* ingevoegd, verhaal vinden, ⁵⁾ naast *boegaert* gebruikt ⁶⁾ om hetzelfde te kennen te geven. Meermalen komt het woord in den *Walewein* voor. ⁷⁾ Het beteekent omsloten hof, waarin men *gevrijt*, d. i. veilig bewaard,

¹⁾ Van Wijn, *Hist. Avondst.* II bl. 73.

²⁾ *Floris* 2531 vlg.

³⁾ *Rose* 133—137.

⁴⁾ *Rose* 453 vlgg.

⁵⁾ *Lanc.* III 22668.

⁶⁾ *Lanc.* III 22675.

⁷⁾ *Walew.* 5102, 5135, 5159, 5255, 5925, 6020, 6037, 8465, 8501.

tegen aanvallen gevrijwaard is, evenals *vrijtgers*, dat wij bij Stoke vinden ¹⁾ en dat door Huydecoper als omsloten grasveld wordt verklaard.

Van den vrijthof in den *Walewein* lezen wij daar eene uitvoerige beschrijving. De held van het verhaal, heet het daar, ziet van verre eene linde:

„Die telghe (d. i. takken) die waren wide
Gheleet ende wel ondaen (uitgespreid);
Si hadden een scone plein bevaen:
Men mochter vele segghen of.
Die linde stond in een vrijthof
Met enen mure alomme belopen”.²⁾

Verder rijdende zag *Walewein*

„Een portkijn ant hof ondaen
Ende binne den mure sach hi staen
Scone crude menighertiere;
Die roken van den egglientiere
Daer rooc soe niet ghebose.
Ooc stont daer menighe scone rose,
Acoleyen ende violetten,
Leliën, die gherne smetten,
Dier stont daer een groot deel.
Dus quam *Walewein* in dat prayeel,
Dat niet scoonre mochte wesen”.³⁾

Die vrijthof wordt dus ook een prayeel en elders een vergier ⁴⁾ genoemd, en bevindt zich bij een casteel aan de overzijde van eene rivier, ⁵⁾ doch

¹⁾ *Stoke* I 938.

²⁾ *Walew.* 5098—5103.

³⁾ *Walew.* 5109—5119.

⁴⁾ *Walew.* 5292, 5775.

⁵⁾ *Walew.* 5782.

„Binden vrijthove, sijt seker das,
 So stont een harde scone palas”¹⁾,
 en in dat paleis mogen wij, geloof ik, wel een zooge-
 naamd zomerhuis zien, niet ingericht om verdedigd te
 worden, maar alleen door eenen muur tegen eenen aan-
 val van den eerste den beste beveiligd.

Hiermeê hebben wij het voornaamste in oogenschouw
 genomen, wat in de nabijheid van eenen burg of daarom-
 heen, door eenen buitenmuur omsloten, zich gewoonlijk
 bevond, of althans meermalen werd aangetroffen. Laat
 ons nu een overzicht gaan nemen van het eigenlijke
 kasteel.

HOOFDSTUK IV.

GRACHTEN EN MUREN.

De eigenlijke burg verhief zich te midden van kleinere
 gebouwen op het door lager, min of meer versterkte, muren
 omgeven plein als eene hoog oprijzende sterkte, die slechts
 van ééne zijde, hoogstens van twee, toegankelijk was, en
 door breede grachten en zware muren in staat was een
 lang beleg uit te houden, ook al was alles daaromheen
 gemakkelijk in handen der vijanden gevallen.

Grachten en muren waren die gedeelten van een kas-
 teel, op welker deugdzaamheid men het meest prijs stelde,
 en die dan ook in de ridderromans vaak worden genoemd,
 als men de voortreffelijkheid van eenen burg wil prijzen.

¹⁾ *Walew.* 8502.

De grachten moesten diep en breed wezen. Vooral *diep* was er een gewoon epitheton van ¹⁾, en terwijl het woord *gracht* het meest algemeen was ²⁾, gebruikte men toch nu en dan het vollediger *borchgracht* ³⁾ en soms ook het fransche woord *fosseit* ⁴⁾. Ook wordt de gracht wel eens alleen een water genoemd. In den *Moriaen* komt een kasteel voor,

„Daer een water ombe liep,

Dat harde breeet was ende diep,” ⁵⁾

terwijl in den *Fergunt* wordt gezegd:

„Een water omme den casteel scoet” ⁶⁾

en het kasteel van koning Wonder door zulke breede grachten was omgeven, dat het Walewein, „docht in een water staen”. ⁷⁾ Hoe breed die grachten soms waren, leeren wij uit eene plaats in den *Lancelot*, waar de burggracht „wel ere bogescoten wijt” wordt genoemd. ⁸⁾ Eigenlijk wordt daar niet van eene gracht gesproken, maar van eenen *wal*, doch later blijkt het, dat men toch „over dwater met enen bote” voer ⁹⁾, en dat er dus wel dege-lijk eene gracht is bedoeld. Tegenwoordig nog worden de woorden *wal* en *gracht* soms door elkaar gebruikt, en dat is ook niet vreemd. Oorspronkelijk was de wal (lat.

¹⁾ *Lanc.* II 6207, III 20091; *Heelu* 1650, 2078, *Velthem* III 31 vs. 8.

²⁾ *Heelu* 2020; *Stoke* IV 492, VI 974, VIII 607.

³⁾ *Lorr.* A II 1852; *Moriaen* 1646.

⁴⁾ *Lanc.* II 17359; *Alexander* (uitg. Dr. Snellaert, Brussel 1860, 1861) IV 1153; *Hist. v. Troyen* 6294, 6380; *Rijmbijbel* 14701, 29745; 33840; *Sp. Hist.* IV³, 13 vs. 54; *Stoke* III 130.

⁵⁾ *Moriaen* 4187 vlg; bijna gelijkkluidend met *Lanc.* II 3595 vlg; zie ook *Lanc.* II 4298, 22677, III 19719.

⁶⁾ *Fergunt* 3337; vgl. 1156.

⁷⁾ *Walewein* 780.

⁸⁾ *Lanc.* III 15981 vlgg.

⁹⁾ *Lanc.* III 16120.

vallum) wel in 't bijzonder de aarden muur, die met de gracht één geheel uitmaakte, omdat hij was opgeworpen met de uit de gracht gegraven aarde, maar even goed als de naam van wal aan dat gedeelte kon gegeven worden, dat boven den waterspiegel uitstak, kon ook de geheele aardlaag, die het water besloot, en alzoo alles, wat dat water omgaf, wal genoemd worden, evengoed het ingegravene als het uitgegravene. De walhelling aan den kant van den muur werd de *escarpe* geheeten, in onze taal tot *scharf* of *scherf* verbasterd, en die aan de tegenovergestelde zijde de *contrescarpe* of *conterscharf*.

Het graven van grachten wordt eene enkele maal *grichten* genoemd ¹⁾, en dat geschiedde wel met het eenige doel om het kasteel te behoeden voor vijandelijke overrompelingen, maar in vreedetijd wist men die grachten ook dienstbaar te maken aan het vermaak, 's winters door op den ijsspiegel te rijden met schaatsen of *yserine scoen*, zooals zij in de middeleeuwen heetten ²⁾, 's zomers door er in te visschen of te spelevaren. Ook werden de grachten versierd door de statige witte zwanen ³⁾, die eene zoo voorname rol in de Germaansche sagen spelen, vooral in die van den Zwaanridder, die in de middeleeuwen zelfs eenigszins voor heilige dieren werden gehouden, zoodat wie ze doodde met zware boeten werd gestraft, en die de edelen des te liever in hunne burggrachten wilden zien, omdat het een voorrecht van den adel, later ook van de vrije steden was, ze te mogen houden ⁴⁾. Bekend is het,

¹⁾ *Heelu* 2636.

²⁾ *Dander Martijn* (uitg. Dr. E. Verwijs, Deventer 1857) vs. 50.

³⁾ Door Maerlant vermeld, *Nat. Bloeme* III 300 als vogels die „gherne broeden bi der gracht.”

⁴⁾ Bij Ducange (ed. Henschel II 732) leest men: „cygnos habendi jus non omnibus erat.” Vgl. ook Mr. L. Ph. C. van den Bergh, *Woordb. der Ned. Mythologie*, Utrecht 1846. bl. 5.

pluimrecht

dat zij, die dit recht toekenden en voor de handhaving er van waakten, *pluimgraven* heetten, en dat het pluimgraafschap van Rijnland en Delfland erfelijk was in het geslacht der heeren van Wassenaar, burggraven van Leiden, dat van Schieland in het huis der heeren van Naaldwijk, erfhofmaarschalken van Holland ¹⁾. Of zij echter reeds in de dertiende eeuw den titel van pluimgraaf droegen, is mij niet bekend.

Met de grachten worden de muren gewoonlijk in éénen adem genoemd. Van Mathamas' huis in den *Lancelot* heet het:

„Dat huus was starc ende hoge gestaen,
Ende wel besloeten, sonder waen,
Met diepen grachten ende met muren” ²⁾,

en in den *Renout* leest men van een kasteel,

„Daer ene muur al omme gaet
Met diepen groten grachten” ³⁾;

terwijl van het kasteel Fallais bij Hoei wordt gezegd:

„Dat casteel hadde mure ende grachten,
Dat een stucke mochte verbeiden” ⁴⁾.

Nog meer gewicht dan aan de grachten hechtte men aan de muren. Van Sornahan leest men in den *Lancelot*:

¹⁾ Mathaeus, *De Nobilitate* p. 910 zegt: „cygnis praeerat olim *Pluymgraef*, et per tractum Delfensem, et per totam Rijnlandiam, sub qua etiam antiquitus Delfenses comprehensi. Datum id honoris olim Dominis de Wassenaar. Datum Dominis de Naeldwijck per universam Schielandiam. Nulli iis invitis cygnos publice alendi jus.” Vgl. verder Hadrianus Junius, *Batavia* (Dordrecht 1652 p. 540) cap. 19.; A. Pars, *Katwijksehe, Rijnsburgsche en andere Ned. Oudheden*, Leiden en Amst. 1745, bl. 190—195 en J. Kok, *Vad. Woordenboek*, XXXV (Amst. 1796.) bl. 92—94.

²⁾ *Lanc.* II 883 vlgg.

³⁾ *Renout* 253 vlg.

⁴⁾ *Heelu* 292 vlg.

„Hi ontboet timmermanne doe,
 Ende machenars mede daertoe,
 Ende deden den berch tier uren
 Luken met goeden hogen muren,
 Al omme, dat men na tier stede
 Mochte in ende uut varen mede” ¹⁾.

*maalsenær
 melsenær
 meldeær*

In den *Torec* is het eerst, wat de held van den roman, als hij op zich genomen heeft Montesclare te verdedigen, doen gaat, het inspecteeren van de muren. *Torec*, heet het daar,

„Torec besach se herde wale:
 Si behageden hem wel tesen male,
 Ende seide: Dese borch es vast:
 Wine dorven ontsien genen gast” ²⁾.

In den *Lancelot* wordt een kasteel geprezen als

„Starc ende scone bemuert al” ³⁾.

Van een ander kasteel wordt gezegd, dat het was

„Alomme beloken ter cure
 Met enen starken hogen mure” ⁴⁾,

en elders leest men van eenen burg, dat hij was

„Met starken muren al geheel
 Gemuert wel in allen sinnen,

So datter an was geen winnen” ⁵⁾.

Deze hooge muren, soms vele steenen dik, waren hier en daar, van afstand tot afstand, versterkt door ronde torentjes, *torrēlen* ⁶⁾ (fr. *tourelles*) of *tornēlen* ⁷⁾, die niet

¹⁾ *Lanc.* II 6073—6077

²⁾ *Torec.* 798—801.

³⁾ *Lanc.* II 7404.

⁴⁾ *Lanc.* II 13493 vlg.

⁵⁾ *Lanc.* II 38278 vlgg.

⁶⁾ *Walewein* 3462, *Fergunt* 308.

⁷⁾ *Rose* 3817 (de variant heeft daar echter *toreele*) en 7422.

altijd tot op den grond afdaalden, maar zich soms als een rond uitstek, vooral aan de hoeken van eenen muur vertoonden, en dan misschien den naam van *corneelen* ¹⁾ zullen gedragen hebben, welk woord, uit het fransch overgenomen, een verkleinwoord is van *corn* of *corne*, d. i. hoek, en dus hoektorentje beteekent. In onze taal kunnen zij *hornecktorentjes* genoemd zijn, daar *horneck*, of ook wel *horne* en *ecke* alleen, gewone woorden voor *hoek* zijn. ²⁾ Misschien moet men onder *corneelen* echter eenvoudig de koorvormige uitbouwsels in den muur verstaan, die in het mhd. *ürker* heeten. ³⁾ Groote halfronde versterkingen aan de muren, over het algemeen alle rondgebogen voorwerken, droegen den naam van *rondeel* of *bolwerk*, dat de Franschen onder den verbasterden vorm *boulevard* overnamen.

Een versterkte muur heette een *gebatelgeerde* muur ⁴⁾, terwijl elders van eenen torre, d. i. een kasteel, gezegd wordt, dat hij „wel gebatelgiert was” ⁵⁾, en Maerlant mededeelt, dat een *huus*, elders toren geheeten, was

¹⁾ *Hist. v. Troyen* 10417, waar men in den variant *thorele* leest.

²⁾ Zie o. a. *Leven van Jezus*, uitg. G. J. Meyer, Groningen 1835, cap. 169, waar eene bekende bijbelplaats aldus in het mnl. is overgebracht: „De steen, din reprobeerden die steenhoweren, die es ghelegt int overste van den *hornecke* teenen *egghesteene*.” Bij Kiliaen zien wij, dat *egge* bijvorm van *ecke* was.

³⁾ Zie Leo, t. a. p. p. 203. Misschien hebben wij dergelijke torentjes of uitbouwsels te zien in hetgeen de vertaler van Beka (bij Matthaeus, *Analecta* III p. 41) *arkteren* heet, als hij mededeelt, dat de Noormannen Utrecht veroverden „ende worpen die poirten, toornen ende voerpoirten, *arkteren*, ende rondelen, ende mueren van der stadt ende van den castele neder.” Bij Ducange (ed. Henschel I 365) vindt men *arcaturia* verklaard met „monumenti genus, quo arcentur aggressores” en (I 379) *arclamentum* met „quidquid aretat et claudit.”

⁴⁾ *Lanc.* II 19087.

⁵⁾ *Ferguut* 280.

„Ghebatelgiert jeghen nijtspele.” ¹⁾

Het woord is uit het Fransch overgenomen, waar het *bastillé* luidt, dat, evenals *bastion* en *Bastille*, de naam der voormalige Fransche staatsgevangenis, moet worden afgeleid van *bastir*, nu *bâtir*: bouwen.

Op verschillende wijzen konden de muren gebatelgeerd, d. i. versterkt worden, bv. door *baelgen* ²⁾, versperringen, ook, volgens Roquefort ³⁾, vooruitgeschoven en versterkte poortjes.

Meer bekend zijn als muurversterkingen de *barbeken* ⁴⁾, een woord van even duistere herkomst als van afwisselende beteekenis. Tegenwoordig wordt het in het Fransch nog voor schietgat gebezigd, maar oudtijds werd het daar gebruikt om eenen voormuur, eene borstwering of eene, van schietgaten voorziene, versterking te kennen te geven. ⁵⁾ In het

¹⁾ *Rijmbijbel* 31312.

²⁾ *Rijmbijbel* 31327.

³⁾ Roquefort, *Glossaire de la langue Romane*, Paris 1808, verklaart het fr. *baille* als: „barrière, porte avancée d'une ville, palissade, barricade. Ce mot vient sans doute de *baïulare* (ou de *vallum*, maar dat kunnen wij gerust weglaten, zooals met meer etymologische opmerkingen van Roquefort het geval is) parceque dans les villes assiégées on se servoit de la *baille* pour faire entrer dans la place ce qu' on croyoit nécessaire.” Waar wij in den franschen roman van de *Rose baille* lezen, heeft de nml. vertaling *vorhoech*, *Rose* 3835. Zie verder Ducange (ed. Henschel I 576) op *Bailleum*.

⁴⁾ *Ferguut* 3909; *Reinaert* I 522; *Hist. v. Troyen* 6386; *Rose* 3826, 14033.

⁵⁾ Roquefort zegt: „*Barbacane*, *barbaquane*, *barbecane*, *barbocanne*, subst. fém.: Parapet ou partie la plus élevée d'un mur, fente faite dans les murs d'une fortification, pour tirer à couvert sur les ennemis, créneaux, avant-mur, cloison de planches ou de pieux que l'on fait devant les murailles, et les portes des villes; en bas latin *barbacana*”, maar ook, kunnen wij er bijvoegen: *barbacenus*, *barbachana*, *barbicana* en *barbicanum*. Ducange (ed. Henschel I 585) verklaart het met: „*Propugnaculum exterius, quo oppidum aut castrum, praesertim vero eorum portae aut muri muniuntur, unde antemurale, promurale, et murus exterior.*” *Muratorius, Antiq. Ital. II*

mhd. heet het *barbigân*, en wordt er wel eens een bolwerk onder verstaan, waaruit men naar buiten reed, dat dus eene poort had. ¹⁾ Ver van de waarheid zullen wij wel niet af zijn, als wij met Dr. de Vries *barbakane* houden voor „de benaming van een voormuur of buitenwerk eener vesting, hetzij dan in een kanteel of borstwering met ingekorven schietgaten, of in een versterkt bruggehoofd bestaande.” ²⁾ In elk geval was vaak de brug van een

457 zegt er van: „Barbacanes fuisse videntur muri breviores structi ante urbium et arcium moenia, ne Arietes et Tarres hostiles ad ipsa moenia nisi post multum laboris accelerent” — „Illud autem exploratum est, olim quoque portas Urbium et Castrorum sinuosis muris ante structis ita celatas obstruasque fuisse, ut qua ad eas aditus foret, non facile dignosceretur. Hos autem muros *Barbacanes* appellarunt.” Daar hij tevens mededeelt, dat sommigen den oorsprong van het woord in het Arabisch zoeken, heb ik mijne toevlucht genomen tot den *Dictionnaire étymologique des mots d'origine orientale* par Marcel Devic, gevoegd achter diens supplement, op den *dictionnaire de la langue française* par E. Littré, Paris 1878; maar evenmin heb ik daar eene voldoende verklaring van het woord uit het Arabisch gevonden, als Muratorius bij de schrijvers, die hij raadpleegde. Wij lezen er p. 19: „*Barbacane*, Esp. *barbacana*, port. *barbacão*, *barbacane*. En Arabe *barbakh* que je regarde comme une onomatopée, analogue à notre glou-glou, signifie *tuyau d'aqueduc, évier, trou d'égout, canal de l'urètre*. Notre *barbacane* a des sens assez analogues (niet erg!) et désigne entre autres choses „une ouverture longue et étroite pour l'écoulement des eaux.” (Littré) Il semble donc assez naturel de rapprocher ces deux mots. La terminaison *ane*, qui n'est pas représentée dans le vocale arabe, ne ferait pas grande difficulté, car celle-là ou d'autres pareilles se trouve dans des mots de nos langues, dont l'origine arabe est hors de doute. Quant à supposer que la fin du mot représente le persan *khaneh*, maison, je n'y vois aucune vraisemblance.”

¹⁾ Zie San Marte, *Zur Waffenkunde* p. 264—266, die er o. a. van zegt: „So deutlich die *Barbigân* als ein Ausgangsthor der Zingel (d. i. buitenmuur) bezeichnet ist, von dem sich indeszu voraussetzen lässt, dass es auch wieder in besonderer Weise befestigt war, so abweichend erklären mlt. Urkunde den Ausdruck, indem sie ihm verallgemeinern und darunter überhaupt ein vom Hauptwall gesondertes Auszenwerk verstehn.”

²⁾ Dr. de Vries *Mnl. Taalzuivering*, bl. 12.

kasteel door, bij de poort in de gracht vooruitspringende, ronde torens, of door op zich zelf staande werken aan de overzijde van de gracht versterkt.

De muur zelf was van ouds ter verdediging ingericht. Vooreerst door schietgaten. Nog ziet men vaak in de oude muren van vervallen burgen zulke kleine vierkante of gleufachtige openingen, waarachter in vroeger tijd de schutters hunne bogen spanden, en die, als ze in de hoektorens of barbikanen waren aangebracht, tegelijk dienden om in het overigens vensterloos gebouw een flauw licht te verspreiden.

Meer bekend is de versterking aan het bovengedeelte van den muur, aan den *trans*, die, afgeleid van het fransche *trancher*, *trencher* of *trencher*, snijden, zoo geheeten werd naar de insnijdingen, die er zich in bevonden en waardoorheen men schoot. Die *trans* namelijk bestond uit eene boven op den breedten muur gebouwde steenen borstwering, die evenwel niet zóó dik was, of daarachter kon men op den muur nog gemakkelijk loopen. De naam borstwering zelf geeft te kennen, hoe hoog die bovenmuur was, namelijk juist hoog genoeg om de borst te bedekken, maar zóó, dat schouders en hoofd er boven uitstaken. Van zulk eene borstwering voorzien zijn heet *gegkent* *sijn*, en de borstwering zelve droeg ook den naam van *gkent* ¹⁾. Van de omgangen aan het dak des Jerusalemschen tempels sprekende, zegt Maerlant:

„Ghegkent waren die ghanghe alle,

Dat menre niet af ne valle.” ²⁾

Op die borstwering nu verhieven zich van afstand tot

¹⁾ Kiliaen verklaart het met *sepes*, *maceria*.

²⁾ *Rijmbijbel* 11373 vlg. In het oorspr., de *Historia Scolastica* van Petrus Comestor, III Regum, c. 9 leest men: „aedificavit luriculas tanquam appodiationes, quae in Regum latera vocantur, in Paralipomenon cancelli.”

afstand wat wij steenen schermen zouden kunnen noemen, die ook het hoofd bedekten van wie zich op den muur bevond; en die nieuwe verhevenheden waren meestal juist zoo hoog en breed als de open ruimte, die er tusschen ieder van haar overbleef. Zoo kon, van buiten af gezien, de muur zich vertoonen als van afstand tot afstand uitgesneden, en dus gekroond door eenen rand van tanden, welke daarom *trans* kon worden genoemd. De tanden van dien rand droegen den naam van *tinnen*, die ook wel eens in 't algemeen gebruikt wordt om het bovenste gedeelte van een gebouw te kennen te geven.¹⁾

Hoe onontbeerlijk de tinnen zijn voor een kasteel, dat voortreffelijk in zijn soort moet heeten, bewijst de beschrijving van den bouw van Montalbaen door Renout. Hij bouwde het, zooals uitdrukkelijk wordt gezegd,

„Met vasten muren, met hogen tinnen.”²⁾

Men ging „ten hoghen tinnen”³⁾, om iemand na te zien, men kwam iemand spreken „toten tinnen”⁴⁾ of „maecte hem opten tinnen”⁵⁾; en wie daar gekomen was, heette „hoghe ten tinnen te liggen”⁶⁾, bv. om eenen strijd of een tornooi voor de muren te aanschouwen, of ook, zooals de schutters, om vandaar op de belegeraars zijne pijlen te kunnen afzenden.⁷⁾ Ook vindt men de uitdrukking „ten tinnen sitten of geseten sijn”⁸⁾, of staen”⁹⁾, en

¹⁾ *St. Brandaen* 1725; *Rijmbijbel* 12051.

²⁾ *Renout* 755.

³⁾ *Walewein* 204.

⁴⁾ *Lanc.* III 18249.

⁵⁾ *Limborch* VII 168.

⁶⁾ *Walew.* 10654; *Lanc.* II 37124; *Cassamus* 1126; *Torec* 3496; *Hist v. Troyen* 995.

⁷⁾ *Rose* 3844.

⁸⁾ *Lanc.* II 37489; *Limborch* VII 247, 462.

⁹⁾ *Renout* 276; *Lanc.* III 18292.

„neder loopen van den tinnen.” ¹⁾ Zoo blaast ook de wachter „te tinnen” ²⁾, of staat hij „ter hogher tinnen” ³⁾, vanwaar hij met zijnen horen het sein geeft, dat de dag is aangebroken.

In plaats van *tinnen* gebruikte men eene enkele maal, vooral als men uit het Latijn vertaalde, zooals Maerlant, het woord *pinne* ⁴⁾ of *penne* ⁵⁾, dat letterlijk uit het Latijn is overgenomen, waar de tinnen *pinnae* heeten. Daarentegen had een ander woord in dezelfde beteekenis als tinnen hier geheel en al het burgerrecht verkregen, namelijk *canteelen*, dat mij toeschijnt van latijnschen oorsprong te zijn en een bijvorm te wezen van het woord *canteria*, zooals bij Vitruvius de daksparren worden genoemd.

Van de *canteelen* wordt hetzelfde gezegd als van de tinnen. Om de voortreffelijkheid van een kasteel te doen uitkomen, wordt er van vermeld, dat het was

„Wel berecht van cantelen

In allen siden, in allen delen.” ⁶⁾

Men gaat „te cantelen” ⁷⁾; men ziet „ten cantele ude-waert” ⁸⁾; terwijl daar ook de plaats is, waar de verdedigers van eenen burg zich te weer stellen. ⁹⁾ Van de stad Civele waren te dien einde

„die torren entie cantele

Met velen ridders al beseten.” ¹⁰⁾

¹⁾ *Rose* 14102.

²⁾ *Rose* 3887.

³⁾ *Carel en El.* 1065.

⁴⁾ *Rijmbijbel* 11369, 22263.

⁵⁾ *Sp. Hist.* I¹, 6 vs. 49.

⁶⁾ *Lanc.* II 7405; vgl. ook *Hist v. Troyen* 10418; *Rose* 3818.

⁷⁾ *Rose* 3883.

⁸⁾ *Torec* 3056.

⁹⁾ *Sp. Hist.* IV³, 20 vs. 38.

¹⁰⁾ *Limborch* X 972 vlg.

De schutters lagen bij eene belegering „boven ten canteelen”¹⁾ en vandaaruit werden ook steenen op de bestormers der muren neêrgeslingerd.²⁾ Terwijl de Joden zich, bij het beleg van Jerusalem door Vespasianus, met lichten op de muren bewegen en die dus helder verlichten, gelukt het, volgens Maerlant, aan de Romeinen, met zware steenen de canteelen stuk te werpen.³⁾ In eenen steenen muur zonder gebruik van den stormram alleen door het werpen van steenen bres te maken was een hoogst moeilijk en langdurig werk. De muur was zoo dik, en de zware tichelsteenen sloten zoo vast aan elkaar, dat hij tot den einde toe gemakkelijk weêrstand kon bieden; maar de tinnen of canteelen waren vooreerst veel minder dik, daar een groot gedeelte van de muurbreedte als loopplaats moest gespaard blijven, en verder stond ieder canteel als een klein scherm op zich zelf zonder verbinding met de overige. Waren nu eenmaal de canteelen vernield, dan hadden de verdedigers ook op de muren niets meer om zich bij bestorming achter te verschuilen en werd dus het beklimmen of het rammen der muren gemakkelijker.

De vierkante openingen tusschen de canteelen dragen veelal den naam van *veinsters*, *veensters* of *vensters* (van 't lat. *fenestra*), die dus van de gewone vensters moeten onderscheiden worden, omdat zij slechts aan drie zijden omraamd waren en aan de bovenzijde open bleven, tenzij, zooals bij vele kasteelen het geval was, zich boven canteelen en loopplaats een licht dak bevond. Als men in de romans van vensters leest, moet men steeds trachten na te gaan, of daarmee vensters in zaal of kamers, of

¹⁾ *Lanc.* II 10130.

²⁾ *Moriaen* 4375 vlgg.

³⁾ *Rijmbijbel* 28865.

wel openingen tusschen de canteelen worden bedoeld, en dat is niet altijd gemakkelijk. Dat er transvensters bedoeld worden, begrijpt men, wanneer in den *Walewein* vermeld is, dat Artur zich met de koningin op de tinnen bevindt, en „ten veinstren harentare” ¹⁾ loopt, waarna dan later wordt gezegd, dat hij zich weêr van de veinstren naar de zaal begeeft ²⁾; zoo ook, wanneer in den roman der *Lorreinen* de koningin „ten veenstren” loopt ³⁾ en vervolgens „weder in die zale inne” gebracht wordt ⁴⁾. Als Yoen, te Berine gekomen, daar de koningin ziet

„Hoge liggende op den stene,

Utesiende terer veenster allene” ⁵⁾,

blijkt uit het bijvoegsel *hoge*, dat de koningin zich op de tinnen bevindt, maar elders is men vaak geneigd, te onrechte aan zaal- of kamervensters te denken, en dat vooral wanneer de vensters van eene loods of loge bedoeld worden, waarin de vrouwen gezeten waren om de tornooien te aanschouwen; en toch moet ook daar aan openingen tusschen de canteelen worden gedacht, omdat die loodsen inderdaad van tinnen voorzien waren. Vaak worden de openingen aan den trans bedoeld als van dezen of genen wordt gezegd, dat zij „ten veinstren staen” ⁶⁾ of „ten venstren liggen” ⁷⁾, of, zooals eene enkele maal voorkomt, „in ene vinstre.” ⁸⁾

Dezelfde beteekenis als venster heeft het woord *carteel*, dat niet met *canteel* moet worden verward, zooals in de

¹⁾ *Walewein* 207; vgl. 2052.

²⁾ *Walew.* 234.

³⁾ *Lorr.* A I 219.

⁴⁾ *Lorr.* A I 244.

⁵⁾ *Lorr.* A II 1847 vlg.

⁶⁾ *Walew.* 1711, 2049, 10315, 10334.

⁷⁾ *Walew.* 7362; *Lanc.* II 3192, 14277, 19828, 20204, 20941, 27620.

⁸⁾ *Lanc.* II 27349.

handschriften wel eens gebeurt ¹⁾, en dat wel uit het Fransch zal zijn overgenomen, al heb ik het woord daar ook niet gevonden. Wel bestond daar het woord *quarnel*, dat geheel dezelfde beteekenis heeft ²⁾. Ons *carteel* wijst terug op een mlt. *quartalis*, dat, naar ik vermoed, eerst in het algemeen eene vierkante opening zal hebben te kennen gegeven, misschien ook een vierkant schietgat in den muur, en later meer in het bijzonder een transvenster. Dat er uit geschoten werd, blijkt uit de volgende plaats in den *Rijmbijbel*:

„Oec setten si jeghen die kartele
So vele scutters telken dele,
Dat niemen mochte sien upten muur” ³⁾.

Elders leest men, dat ridders of jonkvrouwen *ter carteelen* gaan, om vandaaruit den strijd vóór de muren te aanschouwen ⁴⁾, en Lancelot, heet het,

„Sach war viertien ridders liepen
Ten cartelen ende op hem riepen” ⁵⁾.

Een weinig later ziet hij „ten cartelenwaert” ⁶⁾, en meent zelfs Walewein te herkennen, die daar gewond ligt.

Bij deze plaatsen kan men niet aan schietgaten in den gewonen zin des woords denken: veel eer zou men geneigd zijn *carteelen* daar voor synoniem van canteelen of tinnen te houden, als men niet bedacht, dat men evengoed kan heeten bij de openingen als bij de tanden van den trans

¹⁾ Verscheidene HSS. van den *Rijmbijbel* bv. hebben *canteel*, waar de betere lezing *carteel* is.

²⁾ Roquefort verklaart het: „Créneaux, fentes, ouvertures ménagées dans l'épaisseur des murs pour tirer sur l'ennemi, intervalles des murs de forteresses.” Daarvan komt het adj. *quarnelé*: *crénelé*, garni de créneaux.

³⁾ *Rijmbijbel* 28775. vlgg. Het woord komt ook voor vs. 31327.

⁴⁾ *Lanc.* II 13174, 13191, 21958, 37932.

⁵⁾ *Lanc.* II 24755.

⁶⁾ *Lanc.* II 24765.

te wezen, wanneer men zich op den omgang achter de borstwering bevindt.

Als in den *Rijmbijbel* wordt gezegd, dat de lijken der gevallen strijders zóó hoog opgestapeld lagen voor de muren van Jerusalem,

„Dattie ghene die buten vochten

Uptie kertele clemmen mochten” ¹⁾,

zou men des noods *in* die kertele willen lezen, maar toch nooit aan schietgaten denken, hetgeen men evenmin kan doen, wanneer men verneemt, dat de bemanning van Rikenstene met bijlen en pieken ten cartelen trekt ²⁾, want bij schietgaten zou men met zulke wapenen niet veel hebben kunnen uitrichten.

De muren, en ook de torens, hadden alzoo aan den bovenrand om en om *canteelen* of *tinnen* en *carteelen* of *vensters*. Een *gecarteelde* muur is derhalve een muur met vensters of, wat op hetzelfde neêrkomt, met tinnen, en vandaar dat *gekarteld*, met versprongen klemtoon, *uitgetand* kon gaan beteekenen en dat men van *kartelranden* kon gaan spreken. Zoo gekarteld (fr. *dentelé*) is ook het *kantwerk*, dat reeds in de middeleeuwen met groote kunst werd vervaardigd, ter versiering van sluiers, kleedingstukken en meubel- of kerk-tooisels, en dat zelf zijnen naam te danken had aan de *canteelen* van eenen burg.

HOOFDSTUK V.

BRUG, POORT, HOF.

Om over de gracht en binnen de muren te komen, moest men de brug over en de poort doorgaan. Van die

¹⁾ *Rijmbijbel* 23883 vlg.

²⁾ *Fergunt* 4224.

Heelmaal
niet nodig

brug¹⁾, de plaats, waar de gastheer zijne aanzienlijke gasten afwachtte, om ze te begroeten²⁾, en die men ook wel met den naam van *borchbrugge* bestempeld vindt³⁾, valt niet veel anders op te merken, dan dat het uit den aard der zaak meestal eene *valbrug* was, al wordt zij ook slechts een paar maal zoo genoemd⁴⁾, en dus „opgetogen” kon worden, zooals het heette, blijkens een verhaal in den *Lancelot*, waar ridders voor een kasteel kwamen en herbergzaamheid verzochten, maar alles behalve vriendelijk ontvangen werden, want

„Men sloet die porte aldaer
Ende toech op die valbrucege daernaer
Sonder te seggene dit oft dat”⁵⁾.

Beter ging het Ywein, zooals wij in een ander gedeelte van denzelfden roman lezen. Hij kwam voor een kasteel,

„Die brugge was op als hire quam”⁶⁾;
hij riep nu om binnen gelaten te worden, en daarop
„Lieten si die brugge nedervaren”⁷⁾.

Zoo lezen wij ook weêr elders van koningin Ginevra:
„Si dede die brucege optrecken saen.”⁸⁾

Toen Beerte van IJselstein haar kasteel tot het uiterste had verdedigd en het eindelijk moest opgeven, was „de brugge al tebroken”⁹⁾, zoodat de overwinnaars over horden de gracht moesten overgaan om in den burg te komen. Het breken van die brug zal misschien wel hun

¹⁾ *Walewein* 841, 1335; *Fergunt* 1159, 2492, 3339, 3369; *Lanc.* II 4299, 15364, 19091, 22701, 30099, III 2258; *Stoke* VI 667, 676.

²⁾ *Lanc.* II 7410, III 16937.

³⁾ *Carel en El.* 148.

⁴⁾ *Lanc.* III 19725, 20232; *Rose* 3826; *Stoke* VI 680.

⁵⁾ *Lanc.* III 20231 vlgg.

⁶⁾ *Lanc.* II 17318.

⁷⁾ *Lanc.* II 17339.

⁸⁾ *Lanc.* IV 8205.

⁹⁾ *Stoke* VI 221.

eigen werk geweest zijn. Wij zullen hier wel niet zoozeer te denken hebben aan eene vaste steenen brug, die door de bezetting van het kasteel bij de nadering des vijands was afgebroken, als wel aan eene houten valbrug, opgehaald vóór den aanvang van het beleg, en door de belegeraars stuk geworpen, in de hoop, dat zij, zooals wel eens geschiedde, de kettingen alleen zouden breken en daardoor de brug doen neervallen. Toch lezen wij ook van het afbreken of „afdoen” van bruggen, zooals men zeide ¹⁾, in welk geval men met booten de gracht moest oversteken ²⁾. Nauwelijks echter was het gevaar geweken, heet het in hetzelfde verhaal, of

„Die brugge werd gemaect ter vard,
Die te voren tebroken was” ³⁾.

De brug leidde naar de hoofdboort van het kasteel, die vaak door bruggehoofden en barbekanen ⁴⁾ was versterkt, of ook

„Geordijst vaste ende goet” ⁵⁾,

d. i. van sterke en goede palissades voorzien.

Op die poort waaide de banier van den heer, als die ten minste het recht had eene banier te voeren. Zoo *stak* Frederije van Denemarken in den roman der *Lorreinen* het *teeken* of de *banier* van zijnen oom Yoen *boven* of *op de porten* van het door hem veroverde Gardeterre ⁶⁾, als bewijs, dat hij bezit van den burg had genomen; terwijl Lancelots banier en Waleweins teeken zich vertoonden op den burg in Arturs land, dien zij tegen de Ieren verdedigden ⁷⁾.

¹⁾ *Lanc.* III 15986.

²⁾ *Lanc.* III 16120.

³⁾ *Lanc.* III 16169 vlg.

⁴⁾ *Rose* 3826.

⁵⁾ *Rose* 3822.

⁶⁾ *Lorr.* B III 23, 53, 99.

⁷⁾ *Moriaen* 4481 vlg.

De zware houten, met ijzer beslagen, of soms geheel van metaal gemaakte poortdeuren waren gewoonlijk gesloten ¹⁾. Zoo ontsluit Karel de Groot, als hij des nachts zijn kasteel te „Ingelem opten Rijn” wil verlaten,

„Die porte, die besloten stoet” ²⁾;

en dat men de poort „beloken toe hield”, zooals het heette ³⁾, wanneer men vreesde overvallen te worden, spreekt van zelf. Alleen bij hooge feesten, wanneer ieder gastvrij ontvangen werd, sloot men de poort niet. Bij de bruiloft van Aeglovael, lezen wij in den *Moriaen*, duurde het

„Viertien dage al even goet,

Datmen daer gene porten sloet” ⁴⁾.

Zoo bleef ook de poort geopend als de koning hof hield — nog is de spreekwijze: open hof houden, voor: gastvrij iedereen ontvangen, in gebruik. In den laatst genoemden roman heet het:

„Het was in Arturs tiden seden,

Datmen geene porte sloet,

Noch weder cleine no groet;

Waerso die coninc hilt hof

Wie so wilde ginc in ende of” ⁵⁾.

Men sloot groote noch kleine poort, zegt de dichter, en misschien hebben wij onder de kleine poort te verstaan, wat gewoonlijk *wiket* ⁶⁾, ook wel eens *winket* ⁷⁾ (fr. *wiket*

¹⁾ *Lanc.* II 6209; *Moriaen* 1731; *Torec* 325.

²⁾ *Carel en El.* 162.

³⁾ *Stoke* VIII 317.

⁴⁾ *Moriaen* 4631 vlg.

⁵⁾ *Moriaen* 36—40.

⁶⁾ *Walew.* 6121, 6158, 6165, 6257, 6318; *Lanc.* II 22738, III 22293, 22451; *Moriaen* 3549, 3651; *Hist. v. Troyen* 10421; *Sp. Hist.* IV³, 15 vs. 67; *Rose* 495, 501, 503, 513, 639, 1192, 3092; *Stoke* VIII 322; *Velthem* IV 19 vs. 31; 54 vs. 7; *Seghelijn* 3830.

⁷⁾ In de varianten op de aangehaalde plaats van *Stoke*. *Kiliaen* geeft beide vormen op; maar in *winket* is de *n* een later inschuifsel.

en *guischet*) wordt genoemd. Ontsloot men de groote poort slechts voor wie te paard binnenreed of voor hooge gasten, die men plechtig wilde ontvangen, in den regel maakte men om binnen te komen alleen van dat *wiket* gebruik, waaronder men eene kleine deur in éénen der vleugels van de poortdeur te verstaan heeft, zooals men er nog wel in oude gebouwen en vooral in stallen aantreft. Dan ziet men in dat wiket of daarboven tevens somtijds een klein tralievenster, waardoor de portier voorzichtigheidshalve eerst uitkeek naar den persoon, die verlangde binnengelaten te worden, vóór hij het wiket „ontdeed”, d. i. ontsloot. Aan zulk een venster hebben wij te denken, als wij in den *Moriaen* lezen:

„Acglovael sach ut ten wikette” ¹⁾,

en eerst veel later, nadat hij een lang gesprek had gehouden met de ridders, die voor de poort stonden, vernemen:

„Doen ontete hi dat wiket” ²⁾.

Van Lancelot lezen wij in den roman van dien naam:

„Hi ginc ten wikette in saen.

Doe sach hi ene valporte neder gaen,

Die een knape neder dede.” ³⁾,

waaruit dus blijkt, dat men, ook al was men goed en wel het wiket door, zich nog niet binnen de muren bevond. Men stond dan onder het tamelijk lang gewelf van de poort, waaruit eene tweede poortdeur of *valpoort* kon nedergelaten worden, om op nieuw den inrit te beletten. Die *valpoort* werd ook *scotporte* genoemd ⁴⁾, en als er ergens bevel is gegeven, dat men

¹⁾ *Moriaen* 3549.

²⁾ *Moriaen* 3651.

³⁾ *Lanc.* II 22738 vlgg.

⁴⁾ *Cassamus* 1162.

„Die scotporte liete nedervallen,
Men lietse soe vallen ter vart,
Datsi geraecte Lanceloets part” ¹⁾,

waarop deze ridder juist de poort kwam binnenrijden. Dat Lancelot daardoor ruiter te voet werd, spreekt van zelf, want de valpoort diende niet alleen als afsluiting, maar ook als wapen. Zij bestond namelijk uit eene reeks van scherppgepunte of van ijzeren punten voorziene balken, die den ongelukkige, welke er door getroffen werd, neêrpriemden. Daaraan heeft de valpoort dan ook haren derden naam, *reke*, te danken, oorspronkelijk hetzelfde woord als *reke*, *hark*. Wij lezen, dat Torec de poort binnenreed, „Ende diere boven lagen ten tinne

Liten die reke vallen ter vaert

Daer liet Moreel (Torec's paard) sinen staert.” ²⁾

Men ziet uit deze plaats, dat de kettingen, waaraan de valpoort hing, boven op de timmen van de poort waren vastgemaakt; en dat de poort zonder veel moeite kon losgelaten worden, blijkt uit eene boven aangehaalde plaats, waar één knaap dat werk verricht.

De Duitschers noemden die valpoort „daz slegetor” ³⁾ en in 't mlt. worden dergelijke poorten *cataractae* of *fores clathratae* genoemd, en naar haren oorsprong heet men ze ook wel Saracijsche poorten ⁴⁾. Volgens Van Wijn

¹⁾ *Lanc.* II 19093 vlgg.

²⁾ *Torec* 3496 vlgg.

³⁾ San Marte, *Zur Waffenkunde*, p. 260—262.

⁴⁾ Muratorius, *Antiq. Italicae* II p. 513 zegt: „Ab Arabum populo didicere majores nostri usum ferrearum cataractarum in cancelli morem, quae portis urbium et arcium adhuc superponuntur et fune aut catena suspensae, si quando res postulat, demittuntur, ut aditum hosti per portam aperte intercludant. Propterea ejusmodi clathra nomen acceperunt et retinent di *Saracinesche*.”

werden zij ook *hameiden* genoemd ¹⁾, doch onder dien naam zijn zij mij niet voorgekomen. Wel heb ik dat woord, dat soms ook zonder *h* geschreven wordt, aangetroffen in de beteekenis van *sluitboom* voor de poort. ²⁾

Behalve zulk eene *hameide* hadden de poortdeuren ook grendels, en bovendien waren zij van hangsloten voorzien. Vaak worden de *slotelen* van de poorten vermeld ³⁾, en uit eene plaats in den *Walewein* blijkt ook, dat de poort niet alleen van binnen, maar ook van buiten gesloten kon worden. Nadat de ridderlijke held alle deuren en poorten van een door hem uitgemoord roofnest had gesloten, wierp hij de sleutels in de gracht, reed weg,

„Ende liet den casteel besloten staen” ⁴⁾,

waarop de dichter dan terstond laat volgen:

„Ic waenre niemen in sal gaen,

Hine breke ontwe die mure.”

Men „scoot het slot”, zooals de uitdrukking luidde ⁵⁾ van de poort niet alleen, maar bovendien nog vele andere. Alle torens, kamers enz. toch hadden

„Slote, die men met slotelen sloot”. ⁶⁾

Men vindt kamer- en torensleutels ⁷⁾, kerkersleutels ⁸⁾,

¹⁾ Van Wijn, *Nagelaten Letter- en Geschiedk. aantekeningen op de Rijkmonnik van Jan van Heelu*, uitg. door W. J. A. Jonckbloet en A. W. Kroon, 's Gravenhage 1840, bl. 115.

²⁾ *Lorr.* A I 469; *Rose* 505, 3868. Ook in den zin van slagboom, barrière, vindt men het: *Heelu* 414; *Limborch* VII 1155; *Brab. Yeesten* V 2933.

³⁾ *Walewein* 1669, 1697, 1699, 9398; *Lorr.* B III 50; *Lanc.* III 2265, 2268.

⁴⁾ *Walewein* 1701.

⁵⁾ *Ferguut* 3145.

⁶⁾ *Carel en El.* 841.

⁷⁾ *Walewein* 9311; *Lorr.* A II 1985, 1997; *Lanc.* II 22417.

⁸⁾ *Walewein* 9270.

zaalsleutels ¹⁾, zelfs sleutels van achterpoortjes ²⁾ vermeld, of, zooals het heet,

„Alle die slotele,
Die ter borch toe behoren” ³⁾,

en die, daar zij zoo vaak alle met elkaar vermeld worden en dan in handen zijn van éenen persoon, of aan den muur hangende door ons worden aangetroffen, wel aan eenen sleutelring zullen gehangen hebben, en dus tot eenen sleutelbos vereenigd geweest zijn. Bij de overgave van eenen burg werden de slotelen den overwinnaar aangeboden. ⁴⁾

Wie binnengelaten wenschte te worden, klopte aan de poortdeur ⁵⁾ onder het geroep van „laet in! ontoe!” of iets dergelijks. Misschien is dat kloppen wel hetzelfde als aan de bel trekken, en is het eene verkorte uitdrukking van „ene belle cloppen,” die in den *Walewein* voorkomt ⁶⁾, waar evenwel niet van een kasteel, maar van eene kapel sprake is. Bij een kasteel schijnt het meer gebruik geweest te zijn, dat men bij de poort eenen *horen* vond hangen, waarin men blies ten teeken, dat men verlangde binnen te komen. ⁷⁾ Ook schijnt het soms gewoonte geweest te zijn, dat een dienaar van den burgheer den horen deed schallen, als hij iemand poortwaarts zag komen. ⁸⁾

Een andere horen was het, waarop de *wachter* blies, wanneer hij, op de tinnen staande, den dageraad aankon-

¹⁾ *Lorr.* A II 2005 vlgg.

²⁾ *Lorr.* A II 2009.

³⁾ *Lorr.* B III 16 vlgg.

⁴⁾ *Lanc.* II 22771—22785; vgl. 35385 vlgg.

⁵⁾ *Torec* 774, 1499.

⁶⁾ *Walewein* 4894.

⁷⁾ *Torec* 1145.

⁸⁾ *Lanc.* II 21721, 25573, 25801, III 17233.

digde ¹⁾, hetgeen „den dach blasen” werd genoemd ²⁾. Dezen wachter moet men wel onderscheiden van den portier, die bij de poort de wacht hield. Toen Karel de Groote bij de poort kwam, lezen wij,

„Sach hi daer ende vernam

Den wachter ende den portenere” ³⁾,

en de laatste wordt in de romans vaak vermeld, hetzij onder den naam van *portier* ⁴⁾, hetzij onder dien van *portenare* ⁵⁾, of van *portwarder* of *portwerder* ⁶⁾, waarin *warder* eene afleiding is van het oude *waren* (nog *bewaren*), d. i. wachten en bewaken. De portier voerde de poort-sleutels, en aan hem was het, de poort te openen en te sluiten.

Door de goedheid van den portier binnengelaten, komen wij op het *hof*, eene open binnenplaats, die alleen bij zeer kleine burgen ontbrak ⁷⁾ en zelfs zulk een belangrijk gedeelte van het gebouw uitmaakte, dat *hof* en *casteel* vaak als synoniemen worden gebruikt bv. in uitdrukkingen als *int hof* of *te hove comen* ⁸⁾ en *int hof* of *te hove riden*

¹⁾ *Floris* 1933; *Rose* 3887; *St. Brandaen* 1719, waar de vorm *wachtaer* wordt gevonden.

²⁾ *Carel en El.* 1065; *Hist. v. Troyen* 3688

³⁾ *Carel en El.* 156 vlg.

⁴⁾ *Walewein* 1652, 1664, 1667; *Lanc.* II 15609, 22724, 23523, 38412, III 17332; *Torec* 2849, 2856; *Rose* 7399, 13176, 13192, 13511, 13617.

⁵⁾ *Carel en El.* 157; *Lanc.* II 23507, 23512, 23536, III 17319, 20831; *Renout* 19; *Torec* 2855; *Rijmbijbel* 25681; *Rose* 7399.

⁶⁾ *Lorr.* B III 45; *Floris* 2480, 2600, 2666, 2679, 2693, 2707, 2734, 2742, 2755, 2775, 2792, 2824, 2880, 2890, 2925, 3829; *Lanc.* II 15603, 22743, 38445.

⁷⁾ H. Leo t. a. p. p. 170 maakt daarom onderscheid tusschen *hofburgen* en *burgställen*.

⁸⁾ *Walewein* 277, 1108; *Lanc.* II 1596, 3702, 9351, 9391, 9402, 9452, 23087, 23284, 25742, 28989; *Moriaen* 4539, 4679; *Reinaert* I 48, 1758, 3317, 3351

of *varen* ¹⁾, waar hof juist niet in het bijzonder de open binnenplaats is, maar in 't algemeen het kasteel. Zoo ging men ook iemand „in menech hof,” d. i. in menigen burg, zoeken ²⁾, en beteekent geld winnen „in allen hoven” overal geld winnen. ³⁾ Men *was* of *bleef in* of *binnen iemands hof* ⁴⁾, en het kasteel verlaten heette *uten hove gaen* ⁵⁾, *uten of van den hove sceden* ⁶⁾ of, nog vaker, *het hof rumen*. ⁷⁾ In de romans is meest sprake van *sconincs hof* ⁸⁾, en als men dat hof, het hof bij uitstek, bedoelde, zooals wij nog doen, wanneer wij bv. spreken van *diners ten hove*, behoefde men er het lidwoord niet meer voor te plaatsen, evenmin als men dat in de middeleeuwen bij *hemelrijc* en *aertrijc* deed: 't was als het ware een eigenaam geworden.

Zij, die iemands kasteel bewoonden of er toe behoorden, waren *van iemands hove*, en zoo vindt men meermalen van de ridders der tafelronde gezegd, dat zij „van Arturs hove” waren ⁹⁾, en konden deze bij overdracht zelfs *het hof* genoemd worden ¹⁰⁾; eene wijze van spreken, die wij

¹⁾ *Walewein* 1904; *Lanc.* II 19586, 22118, 27126, 27159, 27184, 27567, 28141, 28974, 32484; *Moriaen* 810, 833.

²⁾ *Moriaen* 694.

³⁾ *Sp. Hist.* III⁵, 45 vs. 69.

⁴⁾ *Walewein* 121, 2263; *Floris* 1053; *Lanc.* II 10771, 11179, 14792, 26342, 26466, 26474; *Moriaen* 838; *Reinaert* I 3283.

⁵⁾ *Lanc.* II 9443, 20736.

⁶⁾ *Lanc.* II 11531, 21134, 21190, 25709, III 1049; *Limborch* V 1411.

⁷⁾ *Lanc.* II 2538, 9934, 11611, 13080, 13104, 13348, 13585, 14296, 21237, 26215, 32011, 35754, IV 696; *Reinaert* I 1428; *Limborch* VIII 1474.

⁸⁾ *Walewein* 1509, 3208; *Carel en El.* 1114; *Lanc.* II 19581, 27143, 27271, 30219; *Reinaert* I 55, 977, 1757; *Torec* 3425, 3433; *Sp. Hist.* III⁶, 16 vs. 135.

⁹⁾ *Lanc.* II 2819, 12272, 13531, 18629, 20803, 21689, 21751, 22462, 23565, 24743, 24991, 25702, 26154, 27489, 28475.

¹⁰⁾ *Lanc.* II 21207; *Reinaert* I 2994.

nog bewaard hebben, als wij alle hovelingen samen het hof noemen, ofschoon wij ook zeggen, dat zij *aan het hof* zijn.

Wie in de middeleeuwen aan een hof, d. i. in een kasteel, was opgevoed, dus de beschaafde manieren van den adel bezat, heette *hovesch* (fr. *courtois*), en werd alzoo geprezen om zijne *hovescheit* d. i. wellevendheid (fr. *courtoisie*), tegenover de *dorpernie* of *dorperheit*, d. i. de ruwheid en lomphheid der dorpsbewoners, die niet van edele, meestal zelfs van onvrije afkomst waren. In tweeërlei vorm hebben wij het woord nog bewaard, in dien van *heuschheid* drukt het de prijzenswaardige, in dien van *hoofschheid* de laakbare zijde van de beschaving der hogere standen uit. Uitsluitend ongunstige beteekenis heeft eene andere afleiding van *hof*, *hovaardij*, gekregen, ofschoon in het hd. onder *hofart* niet iets bepaald verkeerds wordt verstaan. Het woord *hoffelijkheid* is van later datum, en drukt slechts eene enkele zijde — het bevallig beleefde — der middeleeuwsche *hovescheit* uit.

Zeer dikwijls komt ook in de riddergedichten de uitdrukking *hofhouden* ¹⁾ voor, vanwaar nog onſ woord *hofhouding*, dat alleen herinnert aan de groote menigte van aanzienlijken, die zich naar 's konings of 's vorsten kasteel begaven, wanneer hij met groote plechtigheid hof wilde houden en vooraf *hof beropen* ²⁾ of *gecraieerd* ³⁾ had. Dat hofhouden nu bestond in het houden van eene vorstelijke

¹⁾ *Walew.* 35; *Ferguut* 1; *Carel en El.* 13; *Reinaert* I 47; *Lanc.* II 25711, 26027, 26392 vlgg. 26417, 26453, 32025, 35482, III 20407, 20549; *Moriaen* 31, 39, 4663; *Torec* 1950, 2713.

²⁾ *Moriaen* 4536.

³⁾ *Reinaert* I 45.

rechtszitting ¹⁾), die, volgens de oude carolingische wetten tweemaal 's jaars, namelijk te hooi en te gras, moest plaats hebben. Dan kwamen al 's vorsten mannen te zijnent om aan de hoogheid van hunnen heer den grootsten luister bij te zetten, en de bovengenoemde uitdrukkingen, *te hove comen*, enz. beteekenen vaak in 't bizonder zulk eene rechtszitting komen bijwonen.

Het kasteel dus werd in menig geval hof genoemd naar de groote binnenplaats achter de hoofdboort, die van ouds hof heette, omdat oorspr. onder hof eene omtuinde of ommuurde plaats werd verstaan, zooals ook uit de samenstellingen *vrijthof*, *kerkhof*, *bloemhof* blijkt. Ook vindt men die binnenplaats tegenover het woonhuis gesteld in de alliteerende uitdrukking *hus ende hof* ²⁾), en tegenover de groote zaal, bv. als Karel de Groote van Eggheric's kasteel zegt:

„In quam noit binder sale,
Nocht in den hove” ³⁾.

Was men te paard de poort binnengereden, dan steeg men af in het hof ⁴⁾), om te voet de zaal in te gaan. Als Karel de Groote door de hulp van Elegast, volgens den roman, de samenzwering van Eggheric heeft ontdekt, en de saamgezworenen ten hove kwamen,

„Ontdede men die porten wide,
Ende lietse alle doreliden.

¹⁾ In 't fransch *cour plénière*. Nog heet het gebouw, waarin de rechtszittingen gehouden worden, *gerechtshof*, sprak men in den republiektijd van het hof van Holland, en zegt men nog, dat eene rechtszaak voor het hof komt, evenals men in de middeleeuwen in 't hof, d. i. voor den koninklijken rechterstoel, werd gedaagd; zie *Torec* 1937.

²⁾ *Lanc.* II 22794; *Reinaert* I 1432.

³⁾ *Carel en El.* 706 vlg; zie ook *Lanc.* II 6430 vlgg.

⁴⁾ *Lanc.* II 15611, 35505, IV 3837.

Doe si quamen in dat hof,
Dede men haer cleder of." ¹⁾,

en vond geheime wapenen bij hen, waarop men ze gevangen nam.

Op het hof bevond zich een groote put ²⁾, geheel en al gemaakt, zooals men ze op het land nog dikwijls vindt: een diepe, holle cylinder van gemetselden steen, die eenige voeten boven den grond uitsteekt, en waarop zich twee staken verheffen aan de uiteinden van de middellijn, die men door het middelpunt van dien cirkelrand kan trekken. In die staken en dus horizontaal boven het midden van den put hangt een houten cylinder, die zich om zijne as kan wentelen, en waaraan de touwen van twee emmers bevestigd zijn, van welke het een zich om den cylinder of putkatrol heenwindt zoodra het andere wordt afgewonden en den emmer in den put doet afdalen. Voor die katrol treffen wij, ten minste in de veertiende eeuw, den naam *poleye* (fr. *poulie*) aan, in den *Reinaert*, waar gesproken wordt van eenen put

„daer twee emmers hingen,
Die met eenre poleyen gingen
Op ende neder, als men woude" ³⁾.

Behalve het welwater, dat men uit zulke putten ophaalde, was er ook regenwater in het kasteel, vergaderd in eenen regenbak, die zich onder den grond, en waarschijnlijk wel niet op het hof, maar in éenen der kelders van de burggebouwen bevond. Een gewone naam voor den regenbak is *cisterne* ⁴⁾ (lat. *cisterna*), ook wel *sisterne*

¹⁾ *Carel en El.* 1115 vlgg.

²⁾ *Lanc.* II 26776.

³⁾ *Reinaert* (uitg. J. F. Willems) II 6433 vlgg.

⁴⁾ *Rijmbijbel* 10720, 31379, 31662, 34031, 34185.

geschreven ¹⁾, en ofschoon die bak dikwijls ledig was en dan voor andere doeleinden werd gebruikt, blijkt duidelijk zijne bestemming uit de volgende plaats:

„Daer binnen was ene cisterne ,

Een pit, reynwater in te waerne” ²⁾.

Het hof werd geheel omsloten door eenen zwaren muur of door verschillende gebouwen, waarvan de deuren alle daarin uitkwamen, en die alleen vandaar te bereiken waren.

HOOFDSTUK VI.

DE GROOTE ZAAL.

Het hoofdgebouw van den eigenlijken burg was de zaal. Is men de poort binnengereden en in het hof gekomen, dan kan men vandaar de heeren groeten, die in de zaal zijn ³⁾; de zaaldeuren komen op het hof uit. Als in een kasteel de vijanden zijn binngetrokken en reeds vuur op het hof hebben gebracht, om daarmee de gesloten zaal in brand te steken, zegt Gurreës in den *Lancelot*:

„Ondoe die doren van der zale ,

Dattie vianden niet onsteken

Die doren ende op ons breken” ⁴⁾.

Voor wij evenwel den voet zetten over den drempel, ook *sille* of *sulle* geheeten ⁵⁾, van de zaal, moeten wij over dat laatste woord eene enkele opmerking maken, die van belang is, daar het in drie verschillende beteekenissen wordt gevonden, van welke de oudste de ruimste is. Zaal toch is hoezeer het in de Fransche taal het burger-

¹⁾ *Ferguut* 3745.

²⁾ *Rijmbijbel* 31305 vlg.

³⁾ *Moriaen* 41—57.

⁴⁾ *Lanc.* II 6430 vlgg.

⁵⁾ *Lanc.* III 5052; *Alexander* IV 738, 1449; *Rijmbijbel* 6805, 11933.

recht heeft gekregen, oorspronkelijk een echt Germaansch woord, dat in het ags. *sele*, in 't os. *seli*, in 't ohd. *salī* of *seli* en 't mhd. *sal* luidt, en, blijkens het got. *saljan*, d. i. herbergen, ook in die taal moet bestaan hebben. Niet ongegrond is het vermoeden, dat de Salische Franken er hunnen naam aan ontleenen, terwijl de Salegast uit Salachaem, die onder de opstellers der Salische wet wordt genoemd, niet anders is dan de Zaalgast uit Zaalheim ¹⁾. De naam van het stadje Oldenzaal beteekent eenvoudig oude zaal, en wordt vaak te onrechte aangehaald, wanneer men wil doen zien, dat de Saliërs in Overijssel gewoond en daarvan sporen hebben achtergelaten door het achterlaten van hunnen naam.²⁾

De oudste beteekenis, die het woord zaal in onze taal heeft, want met de hoogere afleiding behoeven wij ons nu niet bezig te houden, is *woning*, en in die beteekenis komt het ook in de dertiende eeuw nog dikwijls voor, zoodat het nu en dan zelfs synoniem is van kasteel, als er ten minste de woning van eenen edele meê bedoeld wordt.³⁾ Daarom kan het in den *Lancelot* ook van Acglavael heeten:

„Hi reet die riviere te dale,
Maer hine vant bruce no zale”.⁴⁾

¹⁾ Nog is het niet uitgemaakt, wat wij onder de *gasten* te verstaan hebben, die de opstellers van de Salische wet heeten. Ik vermoed *bestuurders*, *opzichters*, in één woord *heeren*. Men zie echter Dr. H. Kern, *Die Glossen in der Lex Salica*, Haag 1869, p. 184.

²⁾ Toch heeft het woord eene Frankische kleur; ware het Saksisch dan zou het Oldenzeel geluid hebben, en in zooverre kan men het terug brengen tot den tijd, waarin de Franken Overijssel bewoonden.

³⁾ *Walewein* 220; *Carel en El.* 1174 123, 839; *Lanc.* III 16935; *Moriaen* 4456; *Rijmbijbel* 1856, 27631; *Sp. Hist.* I¹, 37 vs. 10; III¹, 33 vs. 44; III⁸, 56 vs. 31.

⁴⁾ *Lanc.* II 41169 vlg.

Eene tweede beteekenis, die het woord zaal heeft, is de *eigenlijke burg*, dien men binnen komt, wanneer men de hoofdpoot doorrijdt. Wie zich op het hof bevindt, kan dus ook gezegd worden binnen de zaal te zijn. Daarom leest men ook, dat men „in die zale” rijdt ¹⁾ en daar van ’t paard steeg ²⁾, waar natuurlijk niet de groote zaal kan bedoeld worden, omdat men binnenshuis niet rijden kan. Evenmin kan men er te paard strijden. Toch heet het in den *Torec*, dat op verlangen van Bruant de strijd „in die zale” zou zijn ³⁾, waarmeê dan bedoeld wordt, dat men niet op het voorplein zou kampen, zooals de gewoonte was, maar in het hof. In dien zin moet men ook zale opvatten als men in den *Brandaen* de zeer overdreven beschrijving leest:

„Ses durent torren stonden tien male

Up den muere omme die zale” ⁴⁾.

Die verschillende beteekenissen maakten het ook mogelijk, dat men spreken kon van eene zaal, waar vele zalen in waren ⁵⁾, in welk geval het laatste zaal eenvoudig de beteekenis van *vertrek* heeft. In die beteekenis nu, de derde en laatste, komt het ook veelvuldig voor ⁶⁾, doch men verstaat er dan in ’t bijzonder het groote woonvertrek van den burgheer onder, een gebouw op zich zelf, bestaande uit eene kelderverdieping, half onder den grond, en een hoog vertrek daarboven.

¹⁾ *Lanc.* II 889; *Torec* 93.

²⁾ *Floris.* 1055.

³⁾ *Torec* 580.

⁴⁾ *Brandaen* 1729 vlg.

⁵⁾ *Rijmbijbel* 31502 vlgg.

⁶⁾ *Walewein* 34, 1052, 1139, 3109; *Lanc.* II 921, 945, 3709, 3808, 4076, 7475, 7675, 14999, 15015, 39631, 42067; III 96, 275, 653; *Moriaen* 57, 73, 1699, 1840, 1856, 1868, 1974; *Torec* 788, 810; *Sp. Hist.* III⁶, 16 vs. 137; *Heelu* 577; *Rose* 14028.

Wegens de hoogte werd het ook wel „die hoghe sale” genoemd.¹⁾ Ook heet het de „overste zale”²⁾ d. i. de bovenzaal, daar zij eene halve verdieping boven den grond uitkwam. Wie, zooals Walewein in den roman, waarvan hij de held is, met zijne geliefde Ysabele, in eenen kelder onder den grond was opgesloten geweest, kon alleen langs eenen *graet* of trap de zaal bereiken; maar dat hij dan tevens boven den beganen grond was, blijkt hieruit, dat hij weêr eene andere trap moest afdalen om in het hof te komen. Zóó lezen wij:

„Tenen grade quam hi, die ter sale
 Boven ghinc; newaer die dure
 Vonden si besloten ter selver ure:
 Der Walewein hi ontslootse sciere:
 Hi ghinc in ende die goedertiere:
 Al duereleden si die sale,
 Ende ghingen nederwaert te dale
 Den andren graet, daer Walewein echt
 Ontsloot die dore”³⁾,

en daarop verlaten zij het kasteel, na eerst in den stal op het voorplein Waleweins paard Gringolette gevonden en bestegen te hebben.

In tegenoverstelling van andere vertrekken, die ook zalen genoemd konden worden, heet de eigenlijke zaal, het groote woonvertrek van den burgheer, „de grote zale”⁴⁾ en ook wel „de meeste zale,” welke uitdrukking hetzelfde beteekent. Zoo lezen wij b.v., dat Gindan

¹⁾ *Carel en El.* 1094; *Rose* 3063.

²⁾ *Lanc.* II 2462; *Rose* (uitg. Verwijs) bl. 254 vs. 54.

³⁾ *Walew.* 9342 vlgg.

⁴⁾ *Lanc.* II 41457; *Limborch* VI 905.

„Ende sijn geselschap altemale
Beetten vor *die meester sale*.

Hi quam vore opt paleys gaende.” ¹⁾

Voor de groote zaal van het paard gestegen, heet het daar, ging hij voor op het *paleis*, en dat het paleis geheel hetzelfde is als de zaal, wordt door talrijke plaatsen bevestigd, en blijkt ook uit de mhd. gedichten ²⁾. Van Eggheric lezen wij in den *Carel ende Elegast*:

„Doe hi ghebeet was te voet,
Ende waende gaen in die sale,
Sloot men die porten te male.
Men vincken als men dander dede.
Men leidene vort in dat palas,
Vor den coninc sinen here” ³⁾.

Dr. Jonckbloet, die hier *sale* in zijn glossarium met *burcht*, *kasteel* verklaart, vatte het waarschijnlijk zóó op, dat men hem de poort voor den neus dicht sloot, en hem het kasteel niet liet binnengaan. Eggheric zal echter wel, evenals de andere samengezworenen, die vóór hem binnenreden, binnen de poort gelaten zijn, en, in het hof gekomen, zal hij van het paard zijn gestegen, waarop men dan de poort achter hem sloot, opdat hij niet ontvluchten zou. Dat gebeurde juist op het oogenblik, dat hij de zaal, d. i. het paleis, zou binnengaan. Toen onderzocht men hem op het hof evenals de anderen, en, na ook bij hem verborgen moordtuigen gevonden te hebben, voerde men hem gevangelijk in het paleis of de zaal vóór den koning.

¹⁾ *Lanc.* II 9403 vlgg.

²⁾ Vgl. Leo t. a p. p. 210 vlg.

³⁾ *Carel en El.* 1128 vlgg.

Nauwelijks echter behoeft opgemerkt te worden, dat, waar een woord in zoovele beteekenissen kan opgevat worden, in de gedichten gewoonlijk meer dan ééne beteekenis van toepassing is, meestal evengoed de ruimere als de engere. Paleis evenwel moge eene enkele maal de benaming van den geheelen burg zijn geweest, of gebruikt worden om de woning van eenen vorst aan te duiden, zooals tegenwoordig nog het geval is, meestal toch wordt er de groote zaal in den burg onder verstaan. ¹⁾ Geene plaats is daarvoor beter bewijs dan eene uit den *Lancelot*, waar van eenen ridder wordt gezegd, dat hij

„Ginc ten palayse opwaert” ²⁾,

d. i. de trappen van het paleis beklom, en de dichter in het terstond daarop volgende vers voortgaat:

„Alse hi soe in die zale quam” enz.

Dat „opwaert leiden of gaen int palays,” als bewijs, dat zaal of paleis hooger was dan de begane grond, vinden wij ook elders. ³⁾ Zoo brengt men ook iemand „boven in het palays.” ⁴⁾

Laten ook wij opgaan ter hooger zale, en eene poos onze aandacht wijden aan de inrichting van zulk een paleis, dat, als hoofdvertrek van het kasteel, door den burgheer zoo fraai en zoo kostbaar was opgesierd, als zijn rijkdom en de kunstvaardigheid zijns tijds dat ook maar eenigszins toelieten.

De deur of deuren, die, zooals wij reeds zagen, gesloten konden worden, waren gewoonlijk van hout, en

¹⁾ *Lanc.* II 2809, 3672, 3674, 3901, 3983, 3998, 4010, 4034, 4058, 9453, 10203, 10303, 14938, 15063, 15908, 23994, 24001, 29337, 39898, 40804, III 644, 9486, 20511; *St. Brandaen* 1761; *Limborch* VIII 305.

²⁾ *Lanc.* II 19535.

³⁾ *Lanc.* II 20990.

⁴⁾ *Lanc.* II 23717.

dan vaak van vergulde lijsten voorzien, en uitmuntend door geheel of gedeeltelijk verguld verheven snijwerk. Een middeleeuwsch dichter zegt van eene zaal,

„Die rikelijc was in allen sinnen:

Die doren waren met goude verweven

Ende menech dier daer op verheven” ¹⁾.

Elders leest men van metalen deuren. ²⁾.

De wanden van de zaal en over het algemeen alle gemetselde wanden, doch gewoonlijk slechts die, welke minder dik waren dan de buitenmuren van het kasteel, dus alle binnenmuren der gebouwen, droegen niet zelden den naam van *masieren* ³⁾ of *maisieren* ⁴⁾ (fr. *maisière*, *measure*, mlt. *maceria*); een gat in zulk eenen muur in 't algemeen, een schietgat in 't bijzonder, werd *maisiregat* genoemd ⁵⁾, en zelfs vindt men op 't eind van de dertiende eeuw *maisire* zelf voor een gat of eene opening gebruikt ⁶⁾.

Een andere, zeer gebruikelijke, naam voor eenen binnenmuur was *weech* ⁷⁾, ook *wech* genoemd ⁸⁾, welk woord nog over is in *weegluis*, een ongedierte, dat, blijkens zijnen naam, dus reeds in de middeleeuwen, toen de wanden nog algemeen *wegen* werden geheeten, de menschen kwelde.

¹⁾ *Lanc.* II 39632 vlgg.

²⁾ *Torec* 2376.

³⁾ *Walewein* 6493, 7033, 8039 (vgl. 7992), 9323; *Rijmbijbel* 11365; *St. Franciscus' leven* (uitg. J. Tideman, Leiden 1848) 5305; *Sp. Hist.* III² 10 vs. 49 en 89.

⁴⁾ *Alexander* V 849; *Rijmbijbel* 31477, 31598; *Sp. Hist.* I², 5 vs. 6; *Rose* 14089, 14182, 14246, 14255, 14271, 14287.

⁵⁾ *Rose* 14068.

⁶⁾ *Limborch* XI 1084, XII 217. Vgl. het Gloss. op den *Limborch*.

⁷⁾ *Rijmbijbel* 11396, 11401, 11403, 11407, 11430, 11495, 11853, 14353; *Sp. Hist.* I⁴, 40 vs. 35, 42; III², 11 vs. 14.

⁸⁾ *Rijmbijbel* 4846; *Franciscus' leven* 3903, 5305, 5560; *Sp. Hist.* I², 26 vs. 33, 56; *Stoke* VIII 1308.

Waren de masieren of wegen in de vorige eeuwen alleen met kalk overpleisterd en gewit ¹⁾, in de dertiende eeuw begonnen zij, met het toenemen der weelde als gevolg van de uitbreiding der handelsbetrekkingen, en de nadere kennismaking met het Oosten, meer en meer op allerlei wijzen versierd en bekleed te worden. Wanden met gepolijst marmeren platen bedekt, die in de ridderromans worden vermeld ²⁾, zullen hier te lande wel uiterst zeldzaam geweest zijn, omdat het marmer hierheen van zoo ver moest worden aangevoerd, terwijl in rotsachtige streken geheele burgen van marmer of in elk geval van gehouwen steen konden worden gebouwd, maar dat aanvoeren schijnt toch werkelijk te hebben plaats gehad. Wij lezen immers, dat men den koning leidde

„In siin palays, in sine zale,
Die ghesiert was herde wale,
Ende al van marbre uutghewracht,
Die van verren waren bracht”. ³⁾

Doch marmerpracht moge hier zeldzaam geweest zijn, ook de gebakken steen liet zich zóó bewerken, dat hij een sierlijk aanzien kreeg, en wel door de kunst van het verglazen. Verschillend gekleurde en verglaasde tichelsteenen vormden eenen wand van mozaïek of muzief, zooals men er nu en dan nog wel, maar dan gewoonlijk alleen blauw of wit, in oude huizen, in keukens, kelders of

¹⁾ In de *Vitae abbatum in Lidum* van Sibrand Leo lezen wij (bij Matthaeus, *Analecta* III p. 544), dat Sibodus, de vijfde abt van Lidum in Friesland, zijne abdij geheel liet vernieuwen en „appetente vere (anni 1234) opus inchoatum incrustatis calce parietibus politum reddit”; terwijl hij ook kalkovens en ovens tot het bakken van tichelsteenen bij het klooster liet oprichten.

²⁾ *Walewein* 10288, *Torec* 2374.

³⁾ *Limborch* VIII 305 vlgg.

binnenplaatsen aantreft, en zulk mozaïek zal Hein van Aken wel bedoeld hebben, als hij zegt:

„Van diere ghesteinte was die zale

Op ghemurt altemale,

Ende van finen goude ghevort” ¹⁾,

d. i. met verguldsel bedekt, want de Byzantijnsche stijl, die in de dertiende eeuw vooral gehuldigd werd, verlangde overal verguldsel, tot in de gewrochten der schilderkunst toe. Van eene andere lange en breede zaal wordt gezegd, dat zij was

„Van dieren stenen ghemingt int gout” ²⁾,

d. i. dus van kostelijke, met goud omlijste, tichels, die verglaasd waren, blijkens de daarop volgende mededeeling, dat men

„Nachts daer in gesach

Gelije het ware claer dach.”

Men behoeft hierbij evenwel nog juist niet uitsluitend aan verglaasde tichelsteen te denken. Ook ander wandmozaïek werd in de dertiende eeuw te bewonderen gegeven, en wel van gekleurd glas, waarvan kleine ruitjes van verschillende kleuren op de kalkwanden, terwijl zij nog nat waren, bevestigd werden. Zoo vinden wij melding gemaakt van eene kamer „van soffire glase” ³⁾, d. i. van eene kamer, waarvan de wanden met blauwgekleurde glasschijven bedekt waren. Het glas draagt hier den naam van het edelgesteente, waaraan het in kleur gelijk was, evenals in den *Brandaen*, waar wij lezen:

„Die vloer was saphier ende glas” ⁴⁾;

¹⁾ *Limborch* III 1231 vlgg.

²⁾ *Limborch* X 151.

³⁾ *Toree* 2374.

⁴⁾ *Brandaen* 1767.

en het zou mij niets bevreemden, wanneer wij in menige plaats uit de ridderromans, waar van versiering door edelgesteenten wordt gesproken, aan zulk glasmazaïek behoorden te denken. Bekend is de beschrijving van het gewaande graf van Blancefloor, die aldus luidt:

„Menich riiclic steen

Was er an geset, daer dogede an lagen,

Ende oec miracle te doene plagen,

Sofiere, joganten, calcedonen,

Miraude, bericolen ende sardonon,

Jaspen, crisoliten, diamanten,

Ametisten, topasen, jocanten.

Met dieren liisten waest graf bevaen”.¹⁾

-2.
Tegen de gewone opvatting in geloof ik, dat we hier niet aan een met edelgesteenten versierd graf te denken hebben, maar aan zulk een waarvan de glasmazaïekwanden de kleuren der gemelde edelgesteenten vertoonden. Zoo denk ik aan glasmazaïek, wanneer in den *Fergunt* van eene fontein wordt gesproken met een „herde rikelec pavement, daer ute sprongen die aderkinen,” en dan gezegd wordt:

„Daer laghen topase ende robine,

Fine miraude ende sophile,

Ende menegherhande stene diere,

Die in heme hebben grote cracht.”²⁾

In de *Rose* wordt gesproken van eene fontein, op welker grond

„Stoeden twee stene van cristale,

Gevoget te gadere harde wale”,³⁾

¹⁾ *Floris* 1025—1032.

²⁾ *Fergunt* 3056—3059.

³⁾ *Rose* 1453 vlg.

waarin bij helderen zonneschijn bloemen en boomen uit den hof als in eenen spiegel terugkaatsten, zoodat men dan in die steenen kon zien

„Van varuwen menichge maniere,
Groene, gelu, blaen ende roet” ¹⁾).

Nog eene andere soort van muurversiering begon meer en meer in zwang te komen, en wel het beschilderen, of, zooals men het noemde, het *scriven* of *bescriven* ²⁾ van de witte kalk, waarmee de wanden bestreken waren, en die wel eens *morter* wordt genoemd ³⁾, van het lat. *mortarium*, dat vijzel beteekent, vervolgens hetgeen in eenen vijzel of op andere wijze tot gruis is gestampt, eindelijk in 't bijzonder kalk.

Dat „bescriven” geschiedde alleen met waterverw, zoodat men zich de kleuren niet altijd even frisch moet voorstellen, daar de vocht het schilderwerk, *gescrijfte*, zooals het heette, spoedig bedierf. ⁴⁾ Ook muntte de teekening niet door losheid en natuurgetrouwheid uit: de schilderkunst was nog in hare kindsheid, en eene aangename harmonie van kleuren was het, waardoor die middeleeuwsche muurschilderingen het meest uitmunten vóór zij hare frischheid verloren. ⁵⁾

Wat den inhoud der schilderstukken betreft, wij vinden

¹⁾ *Rose* 1466 vlg.

²⁾ *Walewein* 2621; *Fergunt* 943; *Floris* 3415; *Lanc.* II 23044, 23055, 23065, 23068, 23100, 23113 vlgg. 23133, 23138, 23144, 23423, IV 2527, 2548, 2625; *Cassamus* 1287; *Alexander* III 697, IV 700; *Hist. v. Troyen* 5438; *Rose* 137, 302, 399, 425.

³⁾ *Alexander* V 849; *Rijmbijbel* 34676.

⁴⁾ Vgl. Van Wijn, *Verhandeling over de betten* in de Werken v. d. M. der Ned. Lett. IV (1779) bl. 13.

⁵⁾ Vgl. W. J. Hofdijk, *Ons Voorgeslacht*, 2de dr. IV (1874) bl. 136 vlg, en zie over den oorsprong der schilderkunst in de middeleeuwen F. von Raumer, *Geschichte der Hohenstaufen* VI p. 539—542.

in de romans gewag gemaakt van afbeeldingen van dieren.¹⁾ Aan de natuur dankte menig stuk zijne stof. In den *Floris ende Blancefloer* wordt eene prachtige zaal vermeld, waarvan de wanden de volgende voorstellingen te zien gaven:

„Die hemel boven, die aerde onder,
Die clare lucht tusschen die twee;
Omtrent der aerden liep de see;
In den hemel gelieck ere sterren
Also sceent daer van verren;
In der erde den man ende menigerande diere,
Menigen berch, menich dal, menige riviere
Menige boscalie met groten boschen,
Daer boven die lucht, die voghe tuschen;
In de see vische groot ende clene.
Nie wart gesien creature gene
Van allen den genen, die nu leven,
Menne mochtse daer vinden gescreven.”²⁾

Dat dergelijke voorstellingen of *poenturen*³⁾ toen zeer in den smaak moesten vallen, bewijst ook de letterkunde. Maerlant dichtte zijn werk *Van der Naturen Bloeme*, waarbij Willem Utenhove hem reeds was voorgegaan. Ook in zijne andere werken vindt men natuurhistorische en vooral ethnographische uitweidingen, die zelfs in den *roman der kinderen van Limborch* van Hein van Aken voorkomen. Zoo wilde men ook gaarne hooren vertellen van hetgeen van den tijd der schepping af op de wereld was voorgevallen, en vooral alles wat den Trojaanschen oorlog en Alexander's geschiedenis betrof; en, zooals het

¹⁾ *Fergunt* 943.

²⁾ *Floris* 3403—3415.

³⁾ *Lanc.* IV 2516, 2564, 2664, 2672.

te allen tijde is gegaan, schilders en dichters ontleenden hunne onderwerpen aan dezelfde stof. Vinden wij de schilderijtjes van Ostade en Troost weêr in de blijspelen van Brederoo en Asselijn, wij treffen de bijbelsche tafereelen van Rubens en de kruisgingen en grafleggingen van Van Dijk aan in denzelfden tijd, als de bijbelsche spelen van Vondel en de Kruistriomf van De Dècker. Albert Durer leefde in den tijd der zinnespelen, en Kaulbach is tijdgenoot van Hamerling. Geen wonder dus, dat wij in den tijd, waarin de *Alexandreis* van Gautier de Chastillon en de *Roman de Troie* van Benoît de St. More zoo grooten opgang maakten, ook hier te lande door de bewerkingen, die Maerlant er van leverde, tafereelen uit de Grieksche geschiedenis op de wanden der paleizen geschilderd vinden.

Heet het in den *roman van Cassamus* alleen:

„Die camere was in allen sinne
Wel gescreven van finen goude
Ende van lasure menichfoude,
Daerin geworpen stonden jeesten,
Die ic therseggene en conde geleesten” ¹⁾,

en bewaart ook Maerlant hetzelfde stilzwijgen omtrent het juiste onderwerp der muurschilderingen, wanneer hij zegt:

„Van hystorien, van schrifturen
Ende van meneghen figuren,
Die an die want stonden bescreven
Met fijnen goude wel verheven,
Des rueck ic u te telne niet” ²⁾,

de dichter van den Walewein noemt ten minste de onderwerpen, al beschrijft hij ze ook niet in bizonderheden. De kamer, waarvan hij spreekt,

¹⁾ *Cassamus* 1286—1290.

²⁾ *Hist. v. Troyen* . 5436—5440

„Bleete van den goude root,
 Ende seemerde harde menichfoude.
 Meneghe scone historie, oude
 Ende nieuwe, stonden daer ghepinghiert,
 Daer die camere mede was verchiert,
 Van cinopre (groen) ende van lasure,
 Van selvere ende van goude pure.
 Die pingheringhe ende dat wonder
 Dat daer ghewrocht was boven ende onder,
 Die ystorie van Troyen ende oec mede
 Twonder dat Alexander dede
 In can ju ghemaken vroet
 Van al den wondere datter stoet.” ¹⁾

In den *Lancelot* wonen wij met den held het beschil-
 deren van eenen muur zelf bij. Lancelot, voor het ven-
 ster staande van de kamer, waarin hij was opgesloten,
 kon vandaar in de zaal zien

„Ende sach in die zale mettien
 Ene hystorie scriven enen man.
 Oec wert hi wel geware dar an,
 Dat si van Enease van Troien was;
 Ende hi bat den scrivere das,
 Dat hi hem van siere varuwen gawe:
 Hi seide, hi soude maken dar ave
 Een beelde. Die man, alse hijt horde,
 Gaf hem varuwe ende datter toe horde.” ²⁾

Lancelot gaat dan aan 't werk, en schildert op den
 muur zijne eigene geschiedenis in tafereelen, en

¹⁾ *Walewein* 7892—7904.

²⁾ *Lanc.* II 23043—23051.

„Dymagien waren soe geoppenbaert,
 Ende alsoe wel gewracht, oft hi gescreven
 Beelde hadde al sijn leven.” ¹⁾

Men kon duidelijk zien, wat zij moesten voorstellen en vooral het beeld van koningin Ginevra was zóó goed uitgevallen,

„Dat wonder was tanesiene doe;
 Soe dat hi ere costume plach,
 Dat hi tien beelden op elken dach,
 Die hi gemaect hadde dar inne
 Na die gelike der coninginnen,
 Ginc ende cusse tier stonde
 Beide ane ooghen ende ane monde,
 Gelijc oft sijn vrowe ware.” ²⁾

In de *Rose* vinden wij weêr eene andere soort van voorstellingen op den muur, namelijk allegorische, zooals er zeker nog al eens zullen geschilderd zijn in eenen tijd, als het eind van de dertiende eeuw was, waarin de smaak voor het zinnebeeldige zich overal in bouw-, beeldhouwen schilderkunst en niet minder in de dichtkunst — getuige de *roman van de Rose* zelf — begon te openbaren, om twee eeuwen lang te blijven heerschen. Wie lust heeft, kan daar nalezen, op welke wijze Haettie, Felheit, Dorperheit, Giricheit, Vrecheit, Nidicheit, Serecheit, Outhet, Papelardie en Aremoede waren voorgesteld, ten deele gebeeldhouwd, ten deele geschilderd, blijkens de woorden, waarmee de dichter zijne beschrijving eindigt,

„Dus waren die beelden daer gehouwen
 Ende wel betrocken, bi mire trouwen,

¹⁾ *Lanc.* II 23067 vlgg.

²⁾ *Lanc.* II 23425 — 23432.

Beide in goude ende in lasur,
Die daer stoecken in den muer." ¹⁾

Duidelijk blijkt uit al de aangehaalde plaatsen, dat daar sprake is van afbeeldingen op den muur zelf; maar ook op andere wijze werden voorstellingen aan den wand aangebracht, die ook „gescreven” heeten, namelijk op de geweven of geborduurde tapijten, waarmee de wanden versierd werden ²⁾ en die vooral te Utrecht, te Atrecht en te Valenciennes werden gemaakt ³⁾, maar ook door de jonkvrouwen in de kasteelen zelf met de naald werden gepingheert. Zij droegen den tamelijk algemeenen naam van *pellen* ⁴⁾, een woord, dat oorspr. niets anders is dan het lat. *pallium*, waarmee een kleedingstuk werd te kennen gegeven, evenals ook door *pellen* zelf; doch daar het in 't bijzonder voor een kostbaar gewaad werd gebruikt, begon men zijden stoffen, met gouddraad doorweven, ook met den naam *pellen* te bestempelen, en vervolgens ook alles, wat daarvan gemaakt was, dus ook spreien, dekens, vloer- en muurtapijten. ⁵⁾

Niet altijd, maar toch zeer dikwijls hingen de pellen met ringen aan roeden, en konden dus weggeschoven worden. Zij droegen dan den naam van gordijnen of liever

¹⁾ Rose 449 vlgg.

²⁾ Zie Leo, t. a. p. p. 186; Hofdijk, t. a. p. IV bl. 214 vlgg. F. von Raumer, t. a. p. V p. 375; H. Weiss, *Kostümkunde. Geschichte der Tracht und des Geräthes im Mittelalter*, Stuttgart 1864 p. 840; en P. Lacroix, *Moeurs, Usages et Costumes au moyen-âge et à l'époque de la renaissance*, 3ième edit, Paris 1873 p. 76.

³⁾ K. D. Hüllmann, *Städtewesen des Mittelalters*, Bonn 1826 I p. 245 vlg.

⁴⁾ Aan de wanden van kerken hangende worden zij vermeld *Sp. Hist.* IV¹, 12 vs. 66; *Stoke* I 941.

⁵⁾ Zie over het woord vooral Dr. de Vries, *Taalgids* IX (1867) bl. 193—197.

cortinen¹⁾ (fr. *cortine* of *courtine*). Soms, maar misschien bij uitzondering, wanneer eene kunstenaar in haar vak ze had gemaakt, waren er beelden en geheele geschiedenissen in geweven of op geborduurd; gewoonlijk zal er wel op van toepassing geweest zijn, wat Maerlant van de cortinen des tabernakels zegt, die hij als middeleeuwsche tapijten voorstelt:

„Uptie cortine, goet ende diere,
So waren blomen alretiere
Ghenayt, die daer ane stonden”²⁾.

Niet zelden waren het ook gordijnen in den tegenwoordigen zin des woords, wanneer zij namelijk bij avond voor de vensters, of liever voor de vensternissen werden geschoven. Dat zaal en kamers van vensters voorzien waren³⁾, behoeft nauwelijks opgemerkt te worden. Deze echter hadden een eigenaardig karakter. Gewoonlijk waren ze niet groot, en, althans in het begin van de dertiende eeuw, nog eenvoudig openingen, die met het licht ook lucht, en, wat erger was, ook tocht en wind binnenlieten. Wilde men zich tegen de nadeelen vrijwaren, dan moest men zich ook de lusten ontfeggen en ze sluiten, hetzij met luiken, hetzij, wat nog meer gewoon was, met de cortinen, waarvan de stof zwaar genoeg was, om de koude eenigszins af te sluiten, maar tegelijk ondoorzichtig genoeg, om de zaal in duister te hullen. Als er in de romans van het openen en sluiten der vensters gesproken wordt⁴⁾, heeft dat

¹⁾ *Rijmbijbel*, 4791, 4797, 4851, 4856, 10064, 11403, 18781, 26607, 26612; *Sp. Hist.* 1° 26 vs. 58; 1° 37 vs. 10 en III°, 7 vs. 59, waar *cortinen* de vertaling is van het, bij Gregorius van Tours, II C. 31, voorkomende *vela depicta*.

²⁾ *Rijmbijbel* 4799 vlgg.

³⁾ *Walewein* 174, 1168; *Lanc.* II 3789, 3795, 12395, 13682, 23406, 23470, 27349, IV 4187; *Renout* 1 enz. enz.

⁴⁾ *Lanc.* II 3853, 23053, 23124 vlg., III 277; *Hist. v. Troyen* 559, 564.

dezelfde beteekenis, als wanneer wij zouden spreken van het openen der luiken of het ophalen der gordijnen. In de kamer, waarin Floris en Blancefloor sliepen, was het te donker om iets duidelijk te kunnen onderscheiden, maar

„Men ontsloet die venstren, daer seen dore
Die sonne ende maket licht daer binnen.” ¹⁾

Een belangrijke vooruitgang was het, dat men in de dertiende eeuw begon de vensteropeningen met glasruiten te sluiten, maar de glasbereiding was nog in hare kindsheid: de ruitjes waren klein, in lood gevat en groenachtig van kleur, zoodat het licht, dat er doorheen in de kamer viel, mat en flauw bleef. En toch was het een teeken van groote weelde, glasruiten in zijne vensters te hebben, en de dichters, die een prachtig paleis willen beschrijven, laten dan ook niet na, van die glasruiten te spreken ²⁾. In den *Torec* worden uitdrukkelijk

„Glasine vinsteren van cristale” ³⁾
vermeld; en daar het glas alles behalve helder was, niet-
tegenstaande wij in den *Lancelot* lezen:

„Die sonne seen, die dach was clær,
Dat licht sloech ten glasen venster in,

Ende werd daer lichter dan 't was int begin.” ⁴⁾,
verkoos men gekleurd glas boven het zoogenaamd witte, en liet men, al werd het vrije uitzien er dan ook door belet, evenals in de kerken, waar het genoeg was als de vensters gesloten waren en toch licht doorlieten, het glas beschilderen evenals de muren. Men maakte daarbij echter

1) *Floris* 3327 vlgg.

2) Ook de mhd. dichters, zie Leo, t. a. p. p. 187.

3) *Torec* 2377. Zie ook van *glasinen venstren* gesproken *Lanc.* III 9136

4) *Lanc.* IV 2512 vlgg

van brandverw gebruik, de kleuren werden ingebrand en muntten door zulk eene zachte tint, door zulk eenen getemperden gloed, om het zoo eens te noemen, uit, dat hetgeen van glasschilderwerk uit de middeleeuwen ons is overgebleven, nog altijd in hooge mate onze bewondering opwekt. Overigens zijn het hier ook alweêr alleen de kleuren, die wij bewonderen, niet de teekening en evenmin de inhoud van het schilderstuk. Den laatsten naam mag een gewrocht der glasschilderkunst ook eigenlijk niet dragen: liever noeme men het een glazen gordijn, eene versiering, die enkel als onderdeel van het geheele kamerameublement behoort te worden beschouwd. Trouwens de schilderkunst was in dien tijd over het algemeen te weinig zelfstandige kunst, te veel dienaars van de bouwkunst en nam daarvoor ook niet die vlucht, die wij haar na de middeleeuwen zien nemen.

Toch maken de oude gekleurde of beschilderde venster-glazen der middeleeuwen zulk eenen gunstigen indruk op ons, dat wij ons wel geheel en al in dien tijd moeten verplaatsen, om ons te kunnen begrijpen, dat een rijk edelman toen voor ééne spiegelruit, als er thans aan bijna alle woningen gevonden worden, schatten zou gegeven hebben, en dat hij zelfs reeds zeer tevreden zou geweest zijn, als hij zijne fraai beschilderde glazen voor eene gewone ruit van helder glas had mogen ruilen. Niets schooners dan ook, volgens den middeleeuwschen dichter, dan vensters, zooals zijne verbeelding zich er zevenhonderd in ééne zaal voorstelt, vensters, die waren

„Glasijn, daer men oppenbare
Dore sach ofs glases nine ware”.¹⁾

¹⁾ *Lanc.* II 39637 vlg.

Niet juist om die glasruiten te beschermen, maar over het algemeen om het inklimmen te beletten, waren de vensters dikwijls van stevige ijzeren traliën voorzien, zooals men ze nog, niet alleen aan gevangenissen, maar ook aan groote ouderwetsche gestichten kan waarnemen, vooral aan de ramen der benedenkamers. In den *Lancelot* lezen wij van eene kamer

„Met yserinen vinsteren bewart” ¹⁾,
 waarvan „dat ijser so dorestarc” was, dat men een athleet als Lancelot moest wezen, om twee traliën, zij het ook ten koste van het vel zijner vingers, te kunnen losbreken. ²⁾

Wij spraken ter loops reeds van de vensternissen, en deze waren het vooral ook, die aan zaal en kamers een eigenaardig aanzien gaven. De verbazende dikte der buitenmuren was van zelf oorzaak, dat er zulke nissen gevormd werden, wanneer men althans niet al te veel van het toch alreeds spaarzame zonlicht verliezen wilde door het alleen door kokerachtige muuropeningen in de zaal te doen vallen. Men moest dus wel breede nissen in die muren maken, tot op halve hoogte weder door eene veel minder zware borstwering gesloten, waarboven dan het eigenlijk venster zich bevond. Achter die borstwering en langs de muurdikte nu waren steenen, vaak met kussens bedekte, banken hoefijzersgewijs gemetseld; en wie op die banken zat uit te kijken, heette *in het venster* te liggen. De dikte der muren maakte die nissen tot kleine vertrekjes, waarin men zich kon verschuilen door de cortinen er voor dicht te schuiven. Zulke nissen bevonden zich niet alleen in de groote zaal, maar in alle kamers, die naar buiten uitzagen of „ontdeden,” zooals men het noemde, en daar

¹⁾ *Lanc.* II 22982.

²⁾ *Lanc.* II 23475—23488, 23553, 32466; vgl. *Lanc.* IV 2720.

zaten bij voorkeur de vrouwen op de vensterbanken, om bij haar borduurwerk van het licht te genieten en tegelijk de bezoekers van het kasteel het eerst te kunnen zien aankomen.

De zoldering van de zaal werd gevormd door een meer dan voldoende aantal bij uitstek zware balken, waarover de planken vloer lag van den, over de zaal zich uitstrekenden, zolder of liever *solre*, zooals hij genoemd werd ¹⁾ vóór er eene *d* werd ingelascht, en daarmee tevens de afleiding van het lat. *solarium* — d. i. een plat, aan de zon blootgesteld dak — onduidelijk werd gemaakt. Boven den zolder was een schuins aflopend dak, dat behalve den naam, dien wij er nog aan geven, ook dien van *decsel* droeg. ²⁾

Dalen wij nu van het dak weder af naar de zoldering van de zaal, die wij zoowel met den naam van *vloer* ³⁾ als met dien van *tafelment* ⁴⁾ — lat. *tabulamentum* — bestempeld vinden. Was de zaal bijzonder groot, dan was het niet voldoende, de balkkoppen in de muren te laten rusten, maar moest de zoldering nog bovendien door eene rij of zelfs twee rijen van pilaren of kolommen gesteund worden ⁵⁾, die in den regel wel van hout zullen geweest zijn, maar toch ook wel eens, althans in vorstelijke zalen, van marmer waren. ⁶⁾

¹⁾ *Lanc.* II 18945; *Alexander* IV 1453; *Rijmbijbel* 11340, 11342, 11361, 11566; *St. Franciscus' leven* 9287, 9955; *Sp. Hist.* I², 26 vs. 26.

²⁾ *Rijmbijbel* 11346, 18027, 21241, 31313; *Sp. Hist.* I², 26 vs. 27; III⁵, 27 vs. 54.

³⁾ *Floris* 2898, 2916, waar van „den hoechsten vloer” wordt gesproken, dus, zooals wij nu zouden zeggen, de hoogste verdieping.

⁴⁾ *Rijmbijbel* 11449.

⁵⁾ *Lanc.* II 935, 944; *Limborch* X 240.

⁶⁾ Vpl. Leo, t. a. p. p. 188.

De grond in de zaal, die evenals de zoldering gewoonlijk ook *vloer* werd genoemd, maar soms ook *ere* of, met voorgevoegde *n*, *nere* ¹⁾, was meestal geplaveid, of liever *gepaveid* ²⁾ of *gepaveerd* ³⁾, zooals het in de middeleeuwen heette, want het fransche *paver*, dat door ons werd overgenomen, werd eerst later door invoeging eener *l* verbasterd. Het plaveisel van vloer en wanden heette alzoo *pavement* of *paviment* ⁴⁾, welk woord echter ook gebruikt wordt, wanneer er van eenen plankenvloer sprake is. Gewoonlijk was het pavement van tichelsteen, naar den vierkanten vorm *quareelen* geheeten ⁵⁾; soms, doch dat was al wat ouderwetsch in de dertiende eeuw, was de grond „gepaveit met blawen stene” ⁶⁾; meestal waren het steenen van verschillende kleur, die een mozaïekwerk vormden. ⁷⁾

Hebben wij gezien, dat verglaasde steenen en glasschijven de wanden versierden, soms wordt ook van vloeren gesproken, die zóó geplaveid waren. Wij lezen toch van eene zaal:

¹⁾ *Rose* 8833.

²⁾ *Rose* 120; *Velthem* III 34 vs. 72.

³⁾ *Rijmbijbel* 11579, 11606, 11885.

⁴⁾ *Walewein* 7859; *Ferguut* 3759; *Hist. v. Troyen* 5594; *Rijmbijbel* 11378, 11485, 17038, 17062, 18054; *Sp. Hist.* IV² 63 vs. 57.

⁵⁾ *Ferguut* 3761; waar men echter ook onder pavement den geplaveiden muur kan verstaan, in welk geval de tichelsteen daar van den wand vielen.

⁶⁾ *Velthem* III 34 vs. 72.

⁷⁾ Van Hoito, den zeveden abt van Lidlum, in 't midden van de 13de eeuw, lezen wij (bij Mattheus, *Analecta* III p. 546), dat hij de kerk zijner abdij prachtig liet inrichten „pavimentum chori et sanctuarii lapillo cocto variis coloribus resperso et distincto sternit.” Vgl. Van Wijn, *Hist. Avondst.* II bl. 62, die, om tegen Ducange (in voce *Musivum opus*) te bewijzen, dat niet alleen de wanden, maar ook de vloeren ingelegd waren, Leibnits, *Scriptor. Brunsvic.* I p. 444 vlg. aanhaalt, waar gesproken wordt van „musivum in pavimentis.”

„Die vloer van der zalen was
 Algader sneewit glas,
 Daer dore bleete dat goud wale” ¹⁾,

en iets verder:

„Die vloer was saphier ende glas.” ²⁾

Daar echter het gedicht, waaraan deze verzen ontleend zijn, de *Brandaen*, verbasterde voorstellingen geeft van mythologische overleveringen, en ook de muren van den burg, waarin deze zaal voorkwam, „kerstalijs” heeten, moeten wij aan deze beschrijving niet te veel gewicht hechten, veel op rekening van 's dichters verbeelding en van de door hem gevolgde overleveringen stellen, en hoogstens aannemen, dat de werkelijkheid het een en ander opleverde, waardoor deze beschrijving voor zijne lezers begrijpelijk werd. ³⁾

Reeds een oud gebruik was het, den grond van de zaal, vooral in den wintertijd als een steenen vloer te koud zou geweest zijn, met biezen te bedekken. In den *Lancelot* lezen wij van eenen zóó hevigen wind,

„Dat hi dat stroyel al wech sloech,
 Dat int paleys tien tiden lach” ⁴⁾.

In den *Limborch* zelfs geeft koning Ryoen op verzoek eene beschrijving van het hoogst denkbaar genot, en als hij als zoodanig het mingenot aanwijst en de omstandigheden, waaronder, met de omgeving, waarin dat moet genoten worden, schildert, zegt hij ook:

¹⁾ *Brandaen* 1741 vlgg.

²⁾ *Brandaen* 1767.

³⁾ Zie over den Mons Syone, waarop deze burg lag, en over de niet ongewone voorstelling van den hemel als eene berg van glas of als een glazen paleis, dat nochtans was ingericht als de burgen op aarde, Dr. Carl Schröder, in zijne uitgave van *Sanct Brandan*, Erlangen 1871, p. 116 vlg.

⁴⁾ *Lanc.* II 3900 vlg.

„Die camere soude oec altemale
Met groenen biesen ghestroyt siin.” ¹⁾

Elders leest men:

„Up die versche biesen groene
Ghingen wi sitten vor een bedde” ²⁾,

en daar is sprake van „ene camere,

„Die scone was van hogen doene.”

Ook werd de vloer met gras bedekt, en wie daarop
zijn gast deed nederzitten, werd geacht hem eene eere-
plaats te hebben gegeven. ³⁾ Nog grooter weelde was
het — doch dat geschiedde zeker alleen bij feestelijke
gelegenheden — wanneer men den grond met bloemen,
in 't bijzonder met rozen, bestrooide. In den *roman van*
Cassamus zit men zoo weelderig mogelijk

„Op tapite van goutdraden
In rosen ende in andren blomen.” ⁴⁾

Of men onder die tapijten wel vloerkleeden moet ver-
staan, zou ik betwijfelen. Ik denk, dat er de kleeden
meê bedoeld worden, die over de rustbanken werden ge-
spreid, zooals wij straks zullen zien, doch ik denk dat
alleen, omdat het in het Westen niet de gewoonte was
op den vloer te zitten, niet omdat er geene vloertapijten
gebruikt zouden zijn. Elders toch leest men van zulke
tapijten, die dan echter, evenals allerlei andere soorten
van kleeden, gewoonlijk met den naam van *pellelen* werden
bestempeld, een bijvorm van *pellen* en niet van *pallium*,
maar van het daarvan gevormde verkleinwoord *palliolum*
af te leiden.

¹⁾ *Limborch* XI 500 vlg. Zie ook *Sp. Hist.* IV², 63 vs. 57 vlg.

²⁾ *Rose* (uitg. Dr. Verwijs) bl. 254 vs. 69 vlg.

³⁾ *Lanc.* II 7430—7434.

⁴⁾ *Cassamus* 1300 vlg. Zie ook *Hist. v. Troyen* 5591—5595.

In den *Walewein* heet het:

„Die vloer hi was algader scone

Met sconen pellele overspreit” ¹⁾,

en in denzelfden roman wordt de held van het verhaal in een wel ingericht slaapvertrek gelaten, en wordt er gezegd:

„Een pellele lach daer ghespreet ane

Den vloer, dat hi niet vulen soude

Sine voete”. ²⁾

Die vloerkleeden evenwel moet men niet bij de onze, maar veeleer bij onze karpetten vergelijken.

Geen belangrijker gedeelte van de geheele zaal dan dat, waar zich de groote huiselijke haard bevond, het symbool der gezelligheid, de trots van den Germaan, voor wien, zooals het heette, „eigen haard goud waard was.” In de middeleeuwsche romans vinden wij den haard dan ook meermalen vermeld. Dáár bij het vuur is het, dat men zijne gasten doet nederzitten. ³⁾ In den alleroudsten tijd werd, eerst midden in het groote woonvertrek, later tegen eenen der wanden, op eene vierkante steenen verhevenheid, die van een aschgat voorzien was, of later op eene metalen vuurplaat, het vuur gestookt, dat het woonvertrek verwarmen moest. Zware eiken blokken voedden het en deden onder gezellig geknetter en geknap de vlammen opstijgen, terwijl de rook door eene opening in de zoldering ontsnapte. Later, en dat reeds in dertiende eeuw, begon het meer en meer gewoonte te worden, aan het hout ook turf toe te voegen, ofschoon de houtblokken toch altijd nog de voornaamste brandstoffen bleven. ⁴⁾

¹⁾ *Walewein* 3082 vlg.

²⁾ *Walewein* 2628 vlgg.

³⁾ *Walewein* 2539, 3086; *Ferguut* 783.

⁴⁾ Dat er in de dertiende eeuw ook reeds veel steenkolen gestookt werden, zij het dan ook misschien alleen in de fabrieken en smidsen, nog

Ook was men er bij het toenemen der weelde en der kunstvaardigheid meer en meer op bedacht geworden, aan den rook eenen beteren uitweg te bezorgen, en zoo was dan ook in de dertiende eeuw iedere vuurhaard op meer dan mans hoogte boven de vuurplaat voorzien van eenen schoorsteen, of liever van twee schoorsteenen, blijkens hunnen naam een zwaar metselwerk, waardoor de zoogenaamde schoorsteenmantel geschoord of geschraagd werd. Die schoorsteenmantel is te beschouwen als het onderste gedeelte van den kegelvormigen koker, die aanvankelijk alleen *schouwe* werd genoemd, of ook wel eens eene enkele maal met het fransche woord *kemeneye* werd bestempeld¹⁾, maar later met de eigenlijke schoorsteenen samen onder den naam van schoorsteen werd begrepen. Zoo ging hier de naam van een gedeelte op het geheel over.

Zoowel schoorsteenen als schoorsteenmantel waren vaak van verheven beeldhouwwerk voorzien of fraai beschilderd en met verguldsel versierd.²⁾ Wie de beschrijving leest, die Stoke geeft van het terugvinden van koning Willem's lijk te Hoogwoud³⁾, vindt daar tevens een bewijs voor de zorg, die men droeg om de zware vuurplaat stevig te doen rusten op dikke balken, zoodat er voor invallen geen gevaar was ondanks de diepte van den aschkuil, die zich er onder bevond.

niet in de woonhuizen, en dat reeds lang Namen de stapelplaats van den handel in steenkolen was, die vooral uit het Luiksche werden aangevoerd, kan men lezen bij Hüllmann, *Städtewesen des Mittelalters* I p. 267—269.

¹⁾ *Rose*. 8443.

²⁾ Zie Hofdijk, t. a. p. IV bl. 216; Leo, t. a. p. p. 182; en vgl. ook voor andere verwarmingstoestellen Weiss, t. a. p. p. 804, 821.

³⁾ *Stoke* IV 445—456.

HOOFDSTUK VII.

HET HUISRAAD IN DE ZAAL.

Over het huisraad van de woningen der edelen vinden wij in de ridderromans slechts zeer spaarzame berichten. Toch willen wij beproeven die mededeelingen en losse opmerkingen tot één geheel te vereenigen, en de leemten, waarover wij daarbij nog al eens zullen te klagen hebben, trachten aan te vullen door het raadplegen van die werken, waarin afbeeldingen van het een en ander dat ons is overgebleven, en vooral ook reproducties van miniaturen uit de middeleeuwsche handschriften worden gevonden.

In de eerste plaats dan trekken de zetels en alle meubelen, bestemd om er zich op neêr te zetten, onze aandacht. Voornamelijk maakte men in de dertiende eeuw gebruik van verschuifbare of tegen den wand vastgezette rustbanken, die in de romans voorkomen onder den naam van *bedden* ¹⁾ of *coetsen* ²⁾, 't laatste woord uit het fransch overgenomen in den tijd, toen de *ch* nog als *tch* werd uitgesproken, maar ook wel eens *coche* geschreven ³⁾. Eene enkele maal vindt men ook het woord *lit*, dat, als van het latijnsche *lectus* afgeleid, rustbank beteekent ⁴⁾. Oorspronkelijk waren zulke rustbanken niet veel anders dan groote houten kisten of koffers, die dus ook als bergplaatsen dienst konden doen, zelfs als schuilplaatsen voor helden van ongeoorloofden minnehandel, waarvan het in de middeleeuwen wemelt. In dien vorm droegen zij den naam

¹⁾ *Walewein* 2539, 3087, 5444, 5469, 5501, 5547; *Lanc.* III 20512.

²⁾ *Lanc.* II 7878; *Moriaen* 75.

³⁾ *Lanc.* II 3277.

⁴⁾ *Walewein* 7928.

van *banken* ¹⁾, welken naam de houten, onbekleede zitplaatsen behielden, nadat de vorm er van langzamerhand gewijzigd was tot hetgeen wij nu gewoonlijk onder banken verstaan.

Bedden of coetsen daarentegen werden zulke banken genoemd, die rijk versierd, breed en van eene rugleuning, somtijds ook van zijleuning, voorzien waren; kortom zulke meubelen, die men nog het best bij ouderwetsche kanapé's kan vergelijken, als men maar bedenkt, dat zij nog niet gematrasseerd waren ²⁾.

Wie voor zijnen tijd weelderig genoeg was, om niet gaarne op het harde hout te zitten, legde op de rustbanken losse kussens, waarvoor ook toen reeds de naam *cussijn* (uit het fr. *coussin*) het meest in gebruik was ³⁾, ^{??} schoon toch ook soms het woord *pulment* werd gebezigd ⁴⁾.

Niet zoo zeer uit verwijfdheid, als wel uit pronkzucht spreidde men over de rustbanken kostbare kleeden. In den *Walewein* lezen wij van een bed, „dat met enen cleden was ghespreet” ⁵⁾, en elders van

„Ene lijt, die met witten

Sidenen cledren was verdeckt” ⁶⁾;

terwijl wij in den *Ferguut* lezen, dat men ging zitten

„Neder op een pellen witten.” ⁷⁾

Als bewijs, dat de rustbanken daarmee niet altijd bedekt waren, maar dan alleen, wanneer men er op plaats

¹⁾ O. a. *Walewein* 8962.

²⁾ Zie Van Wijn, t. a. p. II bl. 68; Hofdijk, t. a. p. IV bl. 95 vlg.; Leo, t. a. p. p. 186; Weiss, t. a. p. p. 819, 835.

³⁾ *Rose* 7279.

⁴⁾ *Sp. Hist.* I², 32 vs. 74.

⁵⁾ *Walewein* 3088 vlg.

⁶⁾ *Walewein* 7928 vlg.

⁷⁾ *Ferguut* 800.

nam, strekke de volgende mededeeling uit denzelfden roman:

„Enen pellen ghinc men daer spreken,
Daer si op saten onder hen beden” ¹⁾.

Zelfs kende men in de dertiende eeuw wat wij tegenwoordig kanapékleedjes noemen. Van Walewein en zijnen koninklijken gastheer wordt, na de beschrijving van de prachtige rustbank, waarop zij plaats hadden genomen, gezegd:

„Een pellel lach onder haren voet” ²⁾,
en zulk een kleed lag zeker ook voor andere rustbanken,
want eenige verzen vroeger lezen wij, wat wij ook reeds
hier boven hebben aangehaald,

„Die vloer hi was algader scone
Met sconen pellele overspreit.”

Verder zat men op driestallen, lage taboeretjes of vouwstoeltjes op drie pooten ³⁾, die zeker echt Germaansch geweest zijn, daar de Franschen het woord vouwstoel onder den verbasterden vorm *fauteuil* overnamen, en behielden lang nadat het meubel had opgehouden een vouwstoel te zijn, maar reeds een zware armstoel was geworden.

Zulke armstoelen had men in de dertiende eeuw ook, al bevonden zij zich dan ook niet in zoo groot aantal in de zaal als tegenwoordig de stoelen in onze vertrekken. Zij droegen den naam van *zetel* of van *sitten*, welke laatste naam nog wel de meest gebruikelijke was. Even als de rustbanken waren het aanvankelijk vierkante kisten, maar van hooge rugleuning en lagere zijleuningen of armen voorzien, alles rechthoekig. Vormde soms de zit-

¹⁾ *Ferguut* 1265 vlg.

²⁾ *Walewein* 3092.

³⁾ Zie Weiss, t. a. p. p. 819.

ting eenen zeshoek, dan stegen langs drie of zelfs langs vijf zijden de leuning en omhoog, van welke de twee, die zich het dichtst bij de zitopening bevonden, lager waren, dan die, welke voor rugleuning dienden. Ook kwam het voor, dat de rugleuning slechts bestond uit een paar rechtopgaande houten posten, waartusschen kostbare kleeden gespannen waren, stevig genoeg om tot steun te kunnen dienen, en rekbaar genoeg om niet al te hard in den rug te zijn ¹⁾. Verder had men op het eind van de dertiende eeuw ook rugleuningen van gevlochten koordwerk, die zich voordeden als een fraai netwerk, sterk en toch buigzaam. In den *Limborch* staat van eenen zetel, dat hij

„Was hulten (d. i. van hout) met corden getogen” ²⁾; en in denzelfden tijd vindt men ook stoelen met langwerpige ronde zittingen en gebogen rug- en armleuningen.

In den loop van de dertiende eeuw werden de zetels al prachtiger en prachtiger met beeldhouwwerk versierd; maar in den aanvang van die eeuw, evenals in de twaalfde, bestond de schoonheid van zulk eenen zetel nog hoofdzakelijk in den rijkdom van ivoor, goud of zilver, waarmee hij was ingelegd, en aan zulke ingelegde armstoelen moet men denken, als men, gelijk in de romans nog al eens het geval is, leest van ivoeren, gouden of zilveren zetels. In den *Walewein* lezen wij van „enen setel van elpsbene” ³⁾; in den *Torec* heet het, dat „die sittene van yvore” waren ⁴⁾. In den *Limborch* wordt gesproken van

¹⁾ Zie Weiss, t. a. p. p. 817 vlg. 822 vlg. 833 vlgg.

²⁾ *Limborch* X 177.

³⁾ *Walewein* 2623.

⁴⁾ *Torec* 2379. Zie ook *Rijmbijbel* 11855, 34402.

„Ene segie (fr. *siège*) van elpsbene,
 Die met menegen dieren stene
 Was beset ende wel ghemaect” ¹⁾;
 en in den *Lancelot* van een „guldenen zetel” ²⁾, even-
 als van

„Een setel, die yvorijn was,
 Gedect met samite.” ³⁾

Uit de laatste plaats ziet men, dat niet alleen over de rustbanken maar ook over de stoelen kostbare kleeden gespreid werden. Zoo wordt o. a. ook van een „cussijn van sindale” gesproken ⁴⁾, dat op eenen zetel gelegd werd, en daar wordt geene uitzondering vermeld.

Een gewoon epitheton van *sitten* is *hoog* ⁵⁾, en dat waren de zetels dan ook inderdaad, zoodat men er op moest klimmen met een voetbankje, *scemel* evenals nog in het hoogd. (van 't lat. *scamillus*), of *voetscabel* (lat. *scabellum* = bankje), dat zelfs hoog genoeg was om er op te zitten, vanwaar de gewoonte om neêr te zitten aan de voeten van eene meesteres of eenen leeraar. ⁶⁾

Zulke zetels had men niet in iedere burgzaal in even groot aantal, doch één was er allicht, namelijk de zetel van den burgheer, de eereplaats in de woning van den vrijen man, te vergelijken bij den troon van eenen vorst, en daarvan in vorm niet veel afwijkend. Die zetel stond gewoonlijk „in het hogeste van de zaal”, zooals het in den *Limborch* heet ⁷⁾, eene verhevenheid aan een der uit-

¹⁾ *Limborch* X 159 vlgg. Zie nog *segie*, *Limborch* X 747; *sege*, *Limborch* X 653, en *siegye* *St. Amand* II 5646.

²⁾ *Lanc.* II 29405.

³⁾ *Lanc.* II 16176 vlg.

⁴⁾ *Walewein* 2622.

⁵⁾ *St. Franciscus' leven* 3120, 9850; *Limborch* X 199.

⁶⁾ *Limborch* X 181 vlg.

⁷⁾ *Limborch* X 945.

einden van de zaal, te vergelijken bij een tooneel, dat men soms zelfs met een paar trappen beklom, en nog beter te vergelijken bij de zoogenaamde *deel* van eene boerenwoning, waarvan dat „hogeste” dan ook een laatste overblijfsel in de huizen der aanzienlijken was. Dat men nog spreekt van „hoog of laag zitten” aan tafel, „aan het boven- of benedeneinde van de tafel gezeten zijn”, heeft zijnen oorsprong ook inderdaad hierin, dat de eereplaats der gasten zich op dat verheven gedeelte van de zaal bevond, terwijl de banken der bedienden lager, d. i. eenvoudig op den vloer stonden. Zoo lezen wij b.v.:

„Den hertoghe groette hi voren dan,

Omdat hi hem dochte een edelman,

Ende hi hogest geseten was” ¹⁾,

ofschoon men zich daar niet in eene zaal, maar in een pauwelioen bevond; en in den *Limborch* heet het van Echites:

„Hi moeste zitten te dien tiden

Boven neven des keyzers side”. ²⁾

Gewoonlijk was de zetel van den heer des huizes nog met eenen troonhemel bedekt. Bekend is de fransche naam daarvoor, *baldaquin*, naast *dais* in gebruik, en af te leiden van het woord *Baldac*, den middeleeuwschen vorm van den naam der stad Bagdad, waar kostbare zijden, met gouddraad doorweven, stoffen vervaardigd werden, die alzoo *baldaquins* geheeten werden. ³⁾ Als naam voor kostbare stoffen vinden wij dan ook somtijds in de dicht-

¹⁾ *Walewein* 8767 vlgg.

²⁾ *Limborch* IV 625 vlg.

³⁾ Zie over de zijdeweverij bij de Arabieren, in ’t bijzonder te Bagdad en hunnen handel met het Westen o. a. Hüllmann t. a. p. I p. 63 vlgg. en p. 116; F. von Raumer, t. a. p. V p. 412 vlgg.

werken van de dertiende eeuw het woord *baudekine* ¹⁾, waarin, volgens eene taaleigenaardigheid, die onze taal met de Fransche gemeen heeft, *al* in *au* is overgegaan. Van de stof zelve ging de naam over op de bijzondere voorwerpen, die er van vervaardigd werden. Vandaar dat er zoowel draagstoel onder verstaan werd als troonhemel; doch in dien zin is mij het woord in onze taal niet voorgekomen. Ook vind ik van zulk eenen hemel slechts eenmaal melding gemaakt, en dan is het er niet een boven eenen zetel, maar een, die gedragen werd boven het hoofd van aanzienlijke vrouwen. In den *Lancelot* namelijk lezen wij:

„Daer waren vier knapen tors toe,
Die een sidijn cleet droegen doe
Met vier scachten boven hare”. ²⁾

Over tafels behoeven wij niet te spreken; slechts zelden bevonden zij zich in de zaal, daar zij hoofdzakelijk dienden om er maaltijd aan te houden, en na afloop daarvan weêr werden weggenomen. Misschien begon het in de dertiende eeuw reeds hier en daar gewoonte te worden, kleine schrijftafeltjes of lessenaars te gebruiken, die wij dan echter eer in de kleinere vertrekken, dan in de zaal mogen verwachten.

Wel moeten wij een enkel woord zeggen over de verlichting in eenen tijd, toen de schitterende gaskronen de zalen nog niet in eene zee van licht deden baden, en nog geene proeven met Jablochkoffkaarsen konden genomen worden. De eenvoudigste en meest gewone wijze van

¹⁾ *Sp. Hist.* IV¹, 15 vs. 89; *Limborch* VI 2585; voor *bandekiin*, *Limborch* IV 1722 zal men wel *baudekiin* moeten lezen; dáár beteekent het woord: draagstoel.

²⁾ *Lanc.* II 13645 vlgg.

verlichten was door middel van schaalvormige lampen, zooals de Romeinen gebruikten, en peer- of trechtervormige hanglampen, of *lampten*, zooals zij genoemd werden ¹⁾, waarin olie gebrand werd, en wel liefst beukenolie, daar, volgens Maerlant,

„Engheen olie nes so claere,
Die beter iet in lampten ware
Dan diemen van boeken slaet.” ²⁾

Verder verlichtte men met *lanternen* (lat. *laterna* en *lanterna*), waaronder men denkelijk wel niet geheel hetzelfde als de tegenwoordige lantaarns zal moeten verstaan, maar toch waarschijnlijk wel iets, waarin vuur of licht kon geplaatst worden, dus iets anders dan eene lamp. Om te kennen te geven, hoe licht het ergens is, wordt door Diederic van Assenede gezegd: het is er zóó licht,

„Dat no weder garsoen no knecht
Ne darf dragen in siin hant
Vier in lanterne no brant.” ³⁾

Elders leest men van licht *in* eene lanterne, die hing. ⁴⁾

Dat lanternen van hout waren, leert ons de *Reinaert*, waar vrouwe Ogherne

„Ene houtmakerigge van lanternen” ⁵⁾

wordt genoemd; en dat men er meê illumineerde, blijkt uit Stoke, die vertelt, dat, toen de jonge Graaf Willem van Avesnes in 1304 te Dordrecht kwam, de geheele burgerij opgewonden van blijdschap was, zoodat er nog nooit zulk een vreugdebetoon was gezien,

¹⁾ *Rijmbijbel* 25695, 25707, 25710; *St. Franciscus' leven* 6941; *Sp. Hist.* III³, 38 vs. 39; IV¹, 67 vs. 36; IV³, 24 vs. 97; 25 vs. 6.

²⁾ *Nat. Bloeme* VIII 367 vlgg.

³⁾ *Floris* 2405 vlgg.

⁴⁾ *Fergunt* 3746.

⁵⁾ *Reinaert* I 804.

*hant
van
hout
makerigge
van
lanternen*

hant

„Want daer ne was huus engheen,
 Daer ne was tortise of lanteerne
 Uutghesteken. Si dedent gheerne,
 Dat volc was overblide.” ¹⁾

Op het eind van de dertiende eeuw wordt er gesproken van eene „kerse in die lanterne” ²⁾, en in die eeuw was het dan ook, dat kaarsen ³⁾, die men vroeger alleen in de kerken kon aantreffen, meer en meer in gebruik kwamen. Het waren zoowel was- als smeerkaarsen, en daar zij, in tegenoverstelling van de meeste lampen, die hingen, hier of daar werden neêrgezet, werd de algemeene naam voor staandlicht, *stallicht*, ook *stallecht* geschreven ⁴⁾, synoniem van kaars. ⁵⁾ Leest men van

„Stallichte van dieren werke” ⁶⁾,

dan moet men daarbij echter niet denken aan kostbare kaarsen, maar aan de kandelaars, waarop die kaarsen geplaatst waren. Het gebruik van kandelaars (van 't ofr. *candelaire*, nu *chandelier*, mlt. *candelarium*, naast *candelabrum*, van 't lat. *candela* = kaars) nam in de dertiende eeuw toe ⁷⁾, al zijn ook de meeste, ons uit de middeleeuwen overgebleven, kandelaars niet in de woningen der aanzienlijken, maar in de kerken in gebruik geweest, evenals de voor vele kaarsen bestemde kronen, die maar zeer zelden eene zaal zullen verlicht hebben.

¹⁾ *Stoke* IX 52 vlgg.

²⁾ *Rose* 6913.

³⁾ *Lanc.* II 5431, 7879, 7891, 7909, 7947, 11267, 29710, 41501, III 2706, 10393; *Moriaen* 1910.

⁴⁾ *Walewein* 4511, 4761; *Lorr.* B I 370; *Lanc.* II 29470, III 2677, 10384; *Reinaert* I 303; *Limborch* I 351.

⁵⁾ Wat *Lanc.* III 2677 *stallicht* heet, wordt, 2706, *kersse* genoemd; vgl. ook *Lanc.* III 10384 met 10393.

⁶⁾ *Lorr.* B I 370.

⁷⁾ *Walewein* 1053; *Lanc.* II 29471, 41500, III 2676, 2704, 2738, 2794.

De meeste ons nog overgebleven kandelaars nu vertoonden zich als min of meer fraai bewerkte standaards van edel of onedel metaal, op eenen driehoek, en van boven niet uit eenen koker bestaande, waarin de kaars gestoken kon worden, zooals tegenwoordig, maar eindigende in eene schijf of in een klein schaalte, waarop het was of het vet kon afdruipe; en in het midden daarvan eene scherpe metalen punt, waarop de kaars werd vastgestoken, zooals nog op de eenigszins ouderwetsche profijtjes gebeurt. ¹⁾ Wij lezen, dat van twee knapen

„Elc brachte een candelere goet,

Op elken een kersse bernende clare” ²⁾;

maar ook lezen wij van „bernende stallichte op kandelers” ³⁾, waaruit dus blijkt, dat met stallicht de kaars alleen kon bedoeld worden, evenals wij boven zagen, dat eene kaars met kandelaar samen stallicht werd geheeten.

Men had ook, maar naar het schijnt meer in de kerken dan in de kasteelen, kandelaars met verscheidene armen, tot zeven toe: het getal armen, dat de kandelaar in den Joodschen tempel had. In den *Lancelot* lezen wij van

„Enen selverinen candelare

Daer seven stallichte op stonden.” ⁴⁾

Ook vinden wij gouden kandelaars vermeld, doch op eene plaats, waar niet van kaarsen, maar van *tortijtsen* ⁵⁾ wordt gesproken, en zoo lezen wij elders van

„Tortijtsen ende stallechten” ⁶⁾

als van twee verschillende zaken. In het woord *tortijtse*

¹⁾ Zie beschrijvingen en afbeeldingen van kandelaars en andere lichtdragers bij Weiss, t. a. p. 779—787, 821, 840.

²⁾ *Lanc.* II 41500 vlg.

³⁾ *Lanc.* II 29470 vlg.

⁴⁾ *Lanc.* III 2676 vlg.

⁵⁾ *Walewein* 1053 vlg.

⁶⁾ *Walewein* 4511, 4761.

of *tortise*, dat vaak voorkomt ¹⁾, kunnen wij zonder moeite eenen uitvoeriger bijvorm van ons woord *toorts* (fr. *torche*) herkennen, afgeleid van het lat. *torquere* = draaien, met het deelw. *tortus* = gedraaid, vanwaar het mlt. *torticia*, ofr. *tortis*, dat de beteekenis heeft van eene ineengedraaide, met pik besmeerde, stroowisch. ²⁾

Een laatste woord, om een voorwerp ter verlichting te kennen te geven, dat, voor zoover ik weet, slechts eenmaal in de gedichten van de dertiende eeuw voorkomt, is *doblitse* ³⁾, uit het fr. *doblise*, samenhangend met *double*, en door Roquefort verklaard als eene kaars met twee pitten.

Ander huisraad schijnt niet zeer algemeen geweest te zijn, wordt ten minste in de romans niet of uiterst zeldzaam vermeld. Groote buffetten ⁴⁾ zijn ons uit de middel-eeuwen overgebleven, waarop het kostbaar gouden en zilveren vaatwerk, *facelment* ⁵⁾ (ofr. *vaissellement*), te pronk stond, „potte ende nappe, rike ende diere” — een oud gebruik, dat niet alleen nog bij de boeren is bewaard gebleven, maar ook nog stand houdt in de zilverkasten en étagères van den tegenwoordigen tijd.

Ook vinden wij gewag gemaakt van reukwerk. In den *Torec* lezen wij:

„In die camere so was oec
Dire specie, die wel roec,

¹⁾ *Walewein* 1053, 2597, 2618, 4511, 4761; *Lanc.* II 14620; *Hist. v. Troyen* 627; *Stoke* IX 53; *Felthem* III 34 vs. 47 en 51; *Limborch* I 593.

²⁾ Zie Dr. de Vries, *Taalgids* IX bl. 176.

³⁾ *Walewein* 9339.

⁴⁾ Zie daarover Van Wijn, t. a. p. II bl. 67 vlg.

⁵⁾ *Carel en El.* 259; *Limborch* I 667. Zie Jonckbloet en Van den Bergh in hunne glossaria, en eene plaats uit de *Rose* bij Mone, *Anzeiger* IV p. 202, ook in de uitgave van Dr. Verwijs bl. 247 vs. 6.

So dattie lucht so soete was,
Die siec was dat hi al genas" ¹⁾.

Bij de beschrijving, die Maerlant geeft van eene prachtige zaal in Priamus' paleis, zal men wel veel hebben te stellen op rekening van de dichterlijke verbeelding. Men leest daar van vier beelden, die op kolommen stonden en niet alleen kostbaar, maar ook kunstig gemaakt waren. Een van deze stelde eene jonkvrouw voor, die

„Helt enen spiegel diere ende guet,
Gheset in goude, claer ende scoen,
Ghelijc der sonnen aen den troen.
Die spiegel was niet loes,
Mer al den lieden vraï altoes:
Wie so in die camere quam,
Sijne ghedane hij vernam,
Ende sach wel ter selver stat,
Wat saken an hem messat." ²⁾

Misschien vormden zulke spiegels den overgang van de reeds zeer vroeg gebruikte handspiegels of *spegels*, zooals zij gewoonlijk heetten ³⁾, tot de wandspiegels, die uit iets lateren tijd dagteekenen.

Dat men in de zaal niet zelden beelden aantrof, blijkt o. a. uit den *Lancelot*, waar wij van koningin Ginevra lezen:

„Mettien so wart geware
Dat een gebeelde stont vor hare
In eens gewapens ridders gelike,
Van houte gewracht subtiellike." ⁴⁾

¹⁾ *Torec* 2382—2385.

²⁾ *Hist. v. Troyen* 5469—5477.

³⁾ *Lanc.* II 9627; *St. Franciscus' leven* 4247; *Rose* 540, 1380, 1471, 1485, 1490, 1530, 1532, 1537, 8519.

⁴⁾ *Lanc.* II 11261 vlgg.

Wat tegenwoordig een schier onmisbaar meubel is, de pendule, was in de middeleeuwen geheel onbekend. De zonnewijzers gaven den tijd aan, en om een zeer kort tijdsverloop te kunnen berekenen had men zandloopers. Toch is het mogelijk, dat sommigen ook de kunstuurwerken gekend hebben, die door Arabieren vervaardigd werden, en dat wel lang vóór de dertiende eeuw. Bekend is het, dat onder de kostbare geschenken, die Karel de Groote uit Perzië ontving, zich ook een *orloy* of staand horologe bevond, volgens Maerlant

„Van auricalcus al gemaect,
Daerin twalef wilen besceden waren,
So dat uut elker quamen gevaren
Ridderen, die de doren upstaken,
Ende daden clincken ende craken
Dat orloy, alst was tijt,
Dat te horne was delijt.
Nochtan was int orloy mede
Meneghe grote wonderlichede.” ¹⁾

Zulk een orloy kan dus eenigszins vergeleken worden bij de Schwarzwalder koekkoekklokken, o. a. ook bij het bekende uurwerk van den Zeitglockenthurm te Bern, en meer dergelijke vermakelijke klokken. De voornaamste eigenaardigheid is, dat door een bijzonder mechaniek na verloop van ieder uur een figuurtje naar buiten treedt, om met een zeker geluid te melden, hoe laat het is. Uit Vincenius²⁾, dien Maerlant heeft gevolgd, maar hier wat al te vrij, en daardoor onnauwkeurig heeft vertaald, leeren wij, dat het orloy van Karel den Groote een wateruurwerk, clepsydra, was, en dat metalen balletjes, door op eene metalen

¹⁾ *Sp. Hist.* IV¹, 15 vs. 94—102.

²⁾ *Speculum Historiale* XXV C. 10.

plaat te vallen, aankondigden, dat er weder een uur was verlopen, tegelijk met ruiters, die door openingen naar buiten kwamen en achter zich de deurtjes lieten dicht vallen. Was zulk een uurwerk stellig eene zeldzaamheid, het woord orloy voor slaguurwerk komt meer voor. In de *Beatrys* lezen wij:

„Dorloy begonste slaen

Daer men middernacht bi kinde.” ¹⁾

Eindelijk moet er soms ook nog een ledekant in de zaal gestaan hebben, als men ten minste bij uitdrukkingen als

„Men ghinc slapen in die sale” ²⁾,

onder zaal het groote woonvertrek mag verstaan; doch waarschijnlijk is het, dat daar met zaal de geheele burg wordt bedoeld.

Al het huisraad nu te zamen wordt het *camerghewant* genoemd ³⁾, of ook de *alamen* (ags. *andloma* en *lóma*, ohd. *luami*). Zoo wordt er gesproken van

„Alle die alame van dien hove” ⁴⁾,

van

„Des conincs scat ende sijn allame” ⁵⁾,

en van allamen voor monster en zalen ⁶⁾, terwijl wij in den *Rijmbijbel* lezen:

„Scotelen, nappe, stope, al te samen

Die vate vander (lees: ende ander) allamen

Waren goudin, wet voorwaer.” ⁷⁾

¹⁾ *Beatrys* 846 vlg.

²⁾ *Walewein* 3610.

³⁾ *Sp. Hist.* IV², 84 vs. 18; *Stoke* III 423.

⁴⁾ *Alexander* II 318.

⁵⁾ *Alexander* VII 178.

⁶⁾ *Sp. Hist.* I², 27 vs. 36.

⁷⁾ *Rijmbijbel* 11875. Zie ook *Rijmbijbel* 2587. Vgl. over de andere teekenissen, waarin *alame* voorkomt, die van opschik, krijgsvoorraad, werktuig enz. Dr. de Vries, *Mnl. Woordb.* in voce.

Hiermeê hebben wij, zoo al niet al, dan toch het voornaamste huisraad van de groote zaal afgehandeld, en kunnen wij ons dus naar de andere vertrekken in den burg begeben.

HOOFDSTUK VIII.

DE KEMENADEN.

In het middelhoogduitsch is de meest algemeene naam voor vertrek *gadem* ¹⁾, waaronder niet alleen de woonkamers, maar ook bergplaatsen enz. worden verstaan. In onze taal komt dat woord, of liever een daarmee verwant woord, wel voor, maar uiterst zelden. Men vindt het in den *Rijmbijbel*, waar gesproken wordt van

„Salen, gariten ende meneghe ghegade” ²⁾; *garch wachthum*
 maar het werd, blijkens de varianten in de meeste handschriften, reeds in de middeleeuwen niet meer algemeen verstaan. Het was geheel en al verdrongen door het romaansche woord *camer* (ofr. *cambre*, later *chambre* van het lat. *camera*, d.i. verwulf, dus oorspr. alleen verwulfd vertrek), dat tot op dezen tijd toe het hoofdwoord voor elk vertrek is gebleven, en in alle middeleeuwsche dichtwerken herhaaldelijk voorkomt ³⁾. Dat zulke kamers, evenals de zaal, van deuren voorzien waren, die gesloten konden

¹⁾ Zie Leo, t. a. p. p. 209 vlg. en W. von Ploennies, *Kudrun, Uebersetzung und Urtext mit erklärenden Abhandlungen*, Leipzig. 1853 p. 318.

²⁾ *Rijmbijbel* 31504.

³⁾ *Walewein* 1688, 2691, 5534, 8003, 8033, 8075, 9334, 9337, 11010; *Fergut* 764; *Lorr.* A I 44, 117, 1161, II 1972; B I 66, 417, 424, 688, 720, 774; *Carel en El.* 850, 1061; *Floris* 193, 369, 1063, 1098, 2428, 2467, 2882, 2917 vlgg; *Lanc.* II 3685, 3704, 3718, 3735, 3800, 6975, 10800, 11198; *Torec* 237; *Rijmbijbel* 13203; *Rose* 14028.

worden, leeren ons de gedichten ¹⁾, en evenzoo, dat zij vensters hadden ²⁾.

Een ander zeer gebruikelijk woord voor slaap- of woonkamer was *kemenade* ³⁾, of, minder gewoon, maar meer in overeenstemming met de afleiding, *camenade* ⁴⁾, van het lat. *caminata*, d. i. als schoorsteen, *caminus*, gebouwd ⁵⁾, en vandaar ook „van schoorsteen voorzien”, ofschoon het woord ook wel in het algemeen voor woon- of slaap-vertrek werd gebruikt zonder bepaalde bijgedachte aan den schoorsteen. Dat zulke kamers vaak niet minder prachtig versierd waren, dan de zaal, blijkt o.a. hieruit, dat er in den *Walewein* gesproken wordt van eene

„Kemenade, die met goude

Was bescreven altemale” ⁶⁾.

De kamers of kemenaden bevonden zich in al de gebouwen van den eigenlijken burg, ook in de torens, op verschillende verdiepingen, zoodat er wel vermeld wordt, dat men „nederquam van der cameren in die zale” ⁷⁾, terwijl men soms ook van de kemenaden terstond op de tinnen kon komen; maar zelden miste het, of in de groote zaal kwamen twee, of soms meer, zijvertrekken uit ⁸⁾. Er

¹⁾ *Walewein* 7838 vlg. 9310—9315; *Lanc.* III 10378 vlg. 12921 vlgg. IV 4097 vlg. 4348, 4358, 4384, vlgg.; *Hist. v. Troyen* 628; *Rose* 11804.

²⁾ *Walewein* 10332 vlgg.

³⁾ *Walewein* 837, 859, 2620, 2644, 5394, 5442; *Ferguut* 2987, 5145, 5395; *Floris* 2469, 2982; *Moriaen* 2057; *Renout* 451; *Limborch* V 1761.

⁴⁾ *Hist. v. Troyen* 4263.

⁵⁾ Ducange (ed. Henschel II p. 55) verklaart het woord *caminata*, waarnaast hij ook *caminada* opgeeft, aldus: „camera, conclave, coenaculum quodvis, in quo caminus exstat; Italis *caminata*.” In ’t fr. beteekent *cheminée* nog schoorsteen en niet vertrek met schoorsteen.

⁶⁾ *Walewein* 2620 vlg.

⁷⁾ *Limborch* V 998 vlg.

⁸⁾ Zie Leo, t. a. p. p. 180, 184 en 189 vlgg. over deze en andere *kemenäten*, zooals zij in ’t mhd. worden genoemd.

wordt dan ook gesproken van „ene camere bider zale” ¹⁾, en in den *Lancelot* lezen wij o.a., hoe een ridder in de zaal kwam

„Uut ere camere van daer binnen” ²⁾,
en iets verder, dat Walewein zag

„Eene duve uut ere camere comen” ³⁾,
waarom dan later gezegd wordt:

„Ende die duve keerde thant

In ene ander camere die si daer vant” ⁴⁾.

Nog meer dan in de zaal woonde men in de kleine vertrekken, en vooral was dat het geval met de vrouwen, die naar het schijnt, aanvankelijk alleen bij plechtige gelegenheden in de zaal verschenen, doch zich meestal ophiielden in die kemenaden, die men de vrouwenvertrekken zou kunnen noemen. Misschien was het juist de dertiende eeuw, waarin die gedeeltelijke afzondering der vrouwen begon op te houden gewoonte te zijn, en de vrouwen meer aan het openbare leven deel begonnen te nemen, dan vroeger het geval was. Sommige waardige matronen echter zullen het zelfs toen nog als lichtzinnig en onbetamelijk veroordeeld hebben, als zij de jongere edelvrouwen haar eenzaam spinvertrek zagen verlaten, om deel te nemen aan de gezellige bijeenkomsten, de verpleging en ontvangst der vreemdelingen, die door hare gastvrije echtgenooten in de groote zaal werden onthaald. Als bewijs van de verandering, die er langzamerhand in de leefwijze der vrouwen was gekomen, maar tevens van de halsstarigheid, waarmee sommige zich nog aan de voorvaderlijke gebruiken hielden, strekke eene belangrijke plaats in den

¹⁾ *Lanc.* IV 3286.

²⁾ *Lanc.* II 3685; vgl. IV 5141.

³⁾ *Lanc.* II 3704.

⁴⁾ *Lanc.* II 3717 vlg.

Walewein, eenen der oudste romans, welke wij bezitten. De held werd gastvrij door koning Wonder en zijnen zoon Alydrisonder ontvangen, in de zaal zaten aan tafel tal van ridders,

„Maer hine sacher vrouwe no joncfrouwe:

Dat dochte hem ene vremde sake” ¹⁾,

en hij vroeg aan zijnen gastheer, of deze dan niet gehuwd was, en of zich in den geheelen burg geene vrouwen bevonden. De koning antwoordde bevestigend, en

„ondede mettien

Ene veinstre, daer Walewein dure

Sach sitten banderside den mure

In ene sale scone joncfrouwen,

Die hire vele mochte scouwen.

Allene sat die coninghinne

Met enen wel ghestaden sinne,

Ende hevet ghedweghen, ende es gheseten

Tere taflen ende soude eten,

Die rike was ende diere,

Met herde menigher cameriere,

Die alle waren tharen gelove”. ²⁾

De koning deelt vervolgens aan zijnen gast mede, dat de koningin nooit had kunnen besluiten hare vertrekken te verlaten, en zelfs de prachtige en kunstige inrichting van het grootste gedeelte van het kasteel — een werk van den koning zelven — nog nooit had willen bewonderen. ³⁾ Overigens blijkt het uit den *Walewein* zelf en

¹⁾ *Walewein* 1060 vlg.

²⁾ *Walewein* 1096—1107.

³⁾ *Walewein* 1123—1127. Ik moet hierbij echter opmerken, dat Dr. Jonckbloet aan de echtheid van deze verzen twijfelt (zie deel II bl. 223 vlg.) en de afzondering der vrouwen liever verklaart als eene herinnering aan den *Lancelot*, waarin eene trouwelooze vrouw voorkomt, die als straf niet

uit andere romans genoeg, dat in de dertiende eeuw in den regel de vrouwen hare eigene vertrekken zonder schroom verlieten, en vooral ook, dat zij mede de gasten ontvingen, en aan tafel de eereplaats naast hare echtgenooten innamen. ¹⁾

De kemenaden werden uit den aard der zaak voor allerlei doeleinden gebruikt. Dadelijk na zijne ontvangst werd de gast zulk een vertrek binnengeleid om er zich van wapenrusting te ontdoen, zich te wasschen en de kleederen aan de trekken, die de gastheer hem verstrekke. Men vond er daarom ook kleêrrekken, waarop de kleederen gehangen werden, die men bij het naar bed gaan uittrok, zooals wij in de *Rose* lezen:

„Die cledere hanctmen op die recke,

Die hangen tote dien dage daer

In die locht, dats seker waer” ²⁾.

In die kamers werden ook de schatten en kostbaarheden, linnen- en lijfgood van den burgheer bewaard in kasten en koffers, die zoowel door sierlijkheid als stevigheid uitmunten en meestal van fraai gebeeldhouwd eikenhout waren.

Was *kast* het gewone woord, wij vinden ook eene enkele

aan dezelfde tafel met baren man mocht aanzitten. Het komt mij echter voor, dat die afzondering voldoende verklaard wordt door den tegenzin der koningin, die nog wat ouderwetsch was in hare beschouwing van hetgeen betamelijk en onbetamelijk was, en meende, dat de eigenaardige plaats der vrouw in de binnenkamers en niet in de met gasten gevulde zaal was. In dat geval is het niet noodig bij deze plaats aan interpolatie te denken, mist men niet een schier onmisbaar antwoord op Waleweins vraag, waarom koning en koningin „aldus versceden” wonen (vs. 1117), en behoeft men de vrouw van koning Wonder niet te beschuldigen van ontrouw, waarvan in den geheelen roman geen spoor te vinden is.

¹⁾ Zie over die vrouwenvertrekken „der frouwen heimliche”, zooals zij in het mhd. heeten, Leo t. a. p. p. 191 vlg.

²⁾ *Rose* 8414 vlgg.

maal *waerde* ¹⁾ in den zin van bergplaats (kamer of kast), afgeleid van het werkwoord *waren*, nu *bewaren*; terwijl men voor kleerkast of kleerkamer het woord *waerderuebe* ²⁾ of *waerdereube* ³⁾ gebruikte, waarin *waerde* met eenen bijvorm van het fr. *robe* is samengesteld. De Franschen zelve namen het weêr over onder den vorm *garderobe*. ⁴⁾ Dat de beteekenis zich ook wat uitbreidde tot die van kamer in 't algemeen, blijkt uit de vermelding van eene „waerderebbe, „Daer in lach ene sieke joncfrouwe” ⁵⁾, terwijl in 't vervolg van 't verhaal het woord *waerderebbe* nog eens in den zin van kamer wordt gevonden. ⁶⁾

Behalve in kasten werden de kleederen en andere bezittingen weggeborgen in kisten, die vrij algemeen den naam van *scrinen* (lat. *scrinium*) droegen ⁷⁾; en zoo heetten ook de doodkisten ⁸⁾; nog is het woord *schrijnwerker* in gebruik, maar meer in den algemeenen zin van meubelmaker.

Een naam voor kleinere kisten was *coffer* ⁹⁾, van 't fr. *coffre*, dat zijnen oorsprong wel zal vinden in eene afleiding van het latijnsche *cooperire* (bedekken, fr. *couvrir*); terwijl wat nu in 't fransch een *coffre-fort* heet, in oud fransch met wat uitgebreider beteekenis *forchier* of *fortsier* werd genoemd. Ook in het middelnederlandsch vindt men dat woord onder den vorm *fortsier* ¹⁰⁾, als berg-

¹⁾ *Ferguut* 964.

²⁾ *Rijmbijbel* 31311, 31324 (in de varianten staat *waerderobe*.)

³⁾ *Sp. Hist.* I⁴, 40 vs. 41.

⁴⁾ *Borchgr. v. Vergi* 859 vlg.

⁵⁾ *Borchgr. v. Vergi* 1064.

⁶⁾ *Floris* 1819; *Sp. Hist.* IV², 11 vs. 90; *Rose* 4968; *Stoke* III 464.

⁷⁾ *Lorr.* B I 320; *Stoke* IV 456 vlg. 472, V 91; *Limborch* VI 1352, 1417, 1421, 1427.

⁸⁾ *Lanc.* II 7874; *Rose* 12521.

⁹⁾ *Ferguut* 54, 262, 965.

plaats van kleederen, terwijl het ook als juweel- of toilet-kistje voorkomt. Zoo lezen wij van

„een ghuldijn forsier,

Daer an ghemaelt was menich dier,”¹⁾

Bij dat *malen* moeten wij aan *amelgieren*, d. i. *émail-leeren* denken, een woord, dat uit het fransch is overgenomen, maar in die taal weér ontleend was aan het germaansche *smelten*. Wij verstaan er brandschilderen onder, d. i. het inbranden van kleuren in metaal, eene kunst, die in de middeleeuwen reeds eene belangrijke hoogte had bereikt, en vooral werd aangewend bij het versieren met wapenschilden. Door zulke *émaux* of *amaux*, zooals men in de middeleeuwen bij ons zeide²⁾, muntte dus het gouden koffertje in de aangehaalde plaats uit; maar over het algemeen mag men aannemen, dat juist in zulke koffertjes de middeleeuwsche kunst zich het voordeeligt openbaarde, hetzij zij uit fraai gesneden ivoor, hetzij ze uit hout, met gekookt leder bekleed, vervaardigd waren. In het laatste geval waren dan vaak in het leder allerlei figuren, meer of minder fraai van teekening, ingedrukt, of was op het leder met waterverw van verschillende tinten eene voorstelling geschilderd, die door een laagje vernis werd beveiligd. De toiletkoffertjes waren vaak kleine kastjes met schuiflaadjes, maar ook met kunstig gemaakte driekante laadjes, die op hunne hoeken draaiden.³⁾

Daarin borgen de edelvrouwen hare verschillende toilet-artikels,

„Die scone camme van yvore”⁴⁾,

¹⁾ *Hist. v. Troyen* 700 vlg.

²⁾ Zie over *amaux* en *amelgieren* Dr. de Vries, *Mnl. Woordb.* in vocibus, en J. H. van Dale, *Taal en Letterbode* III bl. 148 vlgg.

³⁾ Over zulke kistjes zie men de uitvoerige en duidelijke beschrijving met afbeelding, bij Hofdijk, *Ons Voorgeslacht* IV bl. 83—93.

⁴⁾ *Rose* 8759.

sieraden en kleinodiën, evenals in lederen of ivoren kokers of *bossen* ¹⁾. Zoo vinden wij melding gemaakt van „ene bosse yvorijs” ²⁾. Voor tasch, reiszak, knapzak, was het gewone woord *mael* (fr. *malle*, eng. *mail*), dat in de gedichten vaak wordt gevonden. ³⁾

Deze en dergelijke zaken kon men met de gewone meubelen in de kemenaden aantreffen; en in eene van die vertrekken bevond zich, wanneer de burgheer ten minste tot de beschaafde mannen zijns tijds behoorde, ook eene andere kast, die voor boeken bestemd was, en den naam van *almarie* droeg, bijvorm van *armarie* (lat. *armarium*, nog in 't fr. *armoire*.) In den *Lancelot* wordt van koning Artur's *almarie* gesproken ⁴⁾, en Maerlant spreekt van „Ene almarijs in den mure”. ⁵⁾

Bij de middeleeuwsche boekenrijen willen wij ons niet ophouden: we zouden ons dan tot den „wisen clere” moeten wenden, die daarover het opzicht had, en door hem onwillekeurig uit den kring der edelen naar de clergie worden heengeleid, waarmee wij ons ditmaal liever niet bezighouden.

Ook hebben wij nog op een paar zaken, die zich in de kemenaden bevonden, eenen blik te slaan. Dààr toch zal men wel de draagstoelen bewaard hebben, waarvan in de gedichten zoo dikwijls wordt gesproken als vervoermiddelen, niet alleen van zieken, maar ook van gezonden, en die onder verschillende namen bekend zijn. De meest gewone is *litiere* ⁶⁾, *leitiere* ⁷⁾ of *laytire* ⁸⁾, van het lat.

¹⁾ *Lanc.* II 12452, III 10391.

²⁾ *Lanc.* II 12445.

³⁾ *Floris* 1704, 1819; *Moriaen* 3176, 3181; *Rijmbijbel* 25087.

⁴⁾ *Lanc.* II 21228.

⁵⁾ *Sp. Hist.* III², 13 vs. 48,

⁶⁾ *Walewein* 10183.

⁷⁾ *Lanc.* II 23684, 23713, 23716, 23855, 25888, 27571, IV 9664.

⁸⁾ *Lanc.* III 2689; ook in den algemeenen zin van rustplaats komt het woord voor: *Sp. Hist.* I², 32 vs. 73.

lectnarium; terwijl een andere naam voor dezelfde zaak *calyt* is ¹⁾, fr. *châlit*, blijkens het Italiaansche *cataletto* afgeleid van het basterdlatijn *catalectus*. De volgende beschrijving van zulk een draagbed treffen wij aan:

„Dat calyt was herde rijke,

Van yvoren ghemaect sekerlicke.

Die stapelen waren wel besneden . . . *schelp vel, stem, roet*

Gulden sponden aen die bancken.

Die sponde was, als ict bekende,

Van enen groten visschetande” ²⁾.

Elders vertelt Maerlant ons, dat het lijk van Roeland vervoerd werd

„Up twee mule in een calyt,

Met edelen pellele ghedect” ³⁾,

uit welke plaats tevens blijkt, dat in landen, waar muilezels werden gebruikt, de draagstoel of het draagbed door twee dezer dieren, die het dan tusschen zich in hadden, werd gedragen. In de Noordelijke landen bediende men zich daartoe ook van paarden, en zulk een draagbed, dat dan waarschijnlijk wat grooter zal geweest zijn, dan de gewone draagbedden, die op de schouders van mannen rustten, droeg den naam van *orsbare* ⁴⁾, eene enkele maal ook van *rosbare* ⁵⁾. Hoe

„Ene wel bereide orsbare”

er uitzag, leert eene plaats in den *Lancelot*, waar wij lezen:

„Die orsbare was bedect

Met dieren samite ende bereet,

¹⁾ *Hist. v. Troyen* 10949; *Sp. Hist.* IV¹, 60 vs. 14; *Brab. Yeesten* II 4041.

²⁾ Eene plaats in de *Hist. v. Troyen*, door Dr. Verdam aangehaald in eene aantekening op zijne gedeeltelijke uitgave van dat gedicht, bl. 348.

³⁾ *Sp. Hist.* IV¹, 28 vs. 22.

⁴⁾ *Lanc.* II 331, 13668, 13673, 13676, 23597, 25658 (vs. 25661 wordt de *orsbare* eene *coche* genoemd) III 3650.

⁵⁾ *Sp. Hist.* III⁶, 34 vs. 72.

Ende daerboven geleit cruedt ende gras,
 Dattoe versch ende groene was" ¹⁾).

Een laatste naam voor dezelfde zaak is *sambuse* ²⁾, dat nog meer in den zin van paardedek, schabrak wordt gevonden, en dan den vorm *sambuwe* naast zich heeft, beantwoordend aan 't ofr. *sambue*, dat ook draagstoel betekkende ³⁾).

Behandelde ik de draagstoelen te dezer plaatse, dan was het omdat die vermoedelijk in de kemenaden werden neêrgezet, als men ze niet gebruikte. Stellig vond men daar de badkuipen, die wel niet dikwijls in de romans worden vermeld, maar die toch algemeen in gebruik zullen geweest zijn, zoodat er zelfs eenige weelderigheid in het baden voorkwam, en er zelfs van „warme baden” gesproken wordt ⁴⁾. Daar men, voordat men ridder geslagen kon worden, zich gereinigd moest hebben, leest men in den roman der *Lorreinen*, dat Gerbeert en andere edelen, vóór zij ridders werden, deden

„Cupen setten ende ginghen baden” ⁵⁾.

Het hoofdmeubel van de kemenaden evenwel was de legerstede, het *bed*, soms ook *couche* genoemd ⁶⁾, want de kemenaden waren voornamelijk als slaapkamers in gebruik ⁷⁾, waar ook de gasten logeerden of *lagen*, zooals het in het nml. heet ⁸⁾. Vooral bij die bedden spreidden de middel-

¹⁾ *Lanc.* II 339—342.

²⁾ *Rose* 12621.

³⁾ Roquefort verklaart het met: „sorte de char, principalement à l'usage des dames, litière.”

⁴⁾ *Rose* 10973.

⁵⁾ *Lorr.* B I 611. Zie ook *Walewein* 863.

⁶⁾ *Lanc.* II 22984, 30387.

⁷⁾ *Walewein* 2620, 10332 vlg. 11010 vlgg; *Carel en El.* 850 vlg. 1061; *Limborch* V 1761 vlg.

⁸⁾ *Walewein* 2691; *Carel en El.* 1061; *Lanc.* II 4129, 4170, IV 2452.

eeuwsche edelen al hunnen rijkdom ten toon, daaraan legden zij alles te koste, zoodat dan ook vaak in de romans van prachtige, kostbare bedden wordt gesproken. Walewein werd, zooals wij lezen, geleid naar een bed,

„Dat rikelijc was ende diere,

Ende vulmaect in alre maniere” ¹⁾,

en elders lezen wij in denzelfden roman van „twee rikelike bedden,

„Scone ende diere, welgheraect” ²⁾;

weêr elders van een bed,

„Dat rike was ende herde scone” ³⁾;

terwijl Medea, in de *Historie van Troyen*, zich te ruste legt

„Up een bedde, dat diere was” ⁴⁾.

Onder de verschillende beschrijvingen, die wij van bedden vinden, is er eene, die ik wil mededeelen, maar onverklaard moet laten, vooreerst omdat het een „wonderlijke” bed heet en dus zeker geen type van de gewone legersteden in de dertiende eeuw is, en vervolgens ook omdat ik nauwelijks kans zie het als een gewoon bed te verklaren, maar het veeleer moet houden voor eene rolkoets die zich langs koorden heen en weêr kon bewegen. De lezer oordeele zelf, wat hij van de beschrijving maken kan:

„Het liep op vier sciven gerede

Met corden gemaect in den vloge

Alse een piel ut enen boge.

Daer hingen bellen ane gemanc, *gesamen*

Die sere luetden ende maecten geclanc” ⁵⁾.

¹⁾ *Walewein* 871 vlg.

²⁾ *Walewein* 10289 vlg.

³⁾ *Lanc.* III 8673; zie ook *rikelijc* als epitheton van *bed Lanc.* II 6380, 8963, III 23015, 23043.

⁴⁾ *Hist. v. Troyen* 596; vgl. ook *Walewein* 1313.

⁵⁾ *Lanc.* II 39648—39652.

Was dat laatste al niet uitlokkend voor iemand, die er op wenschte te slapen, nog veel minder aangenaam was het, dat, wanneer men er op ging zitten en de bellen begonnen te klinken, tegelijk allerlei „gescutte, pilen ende grote enginen,

„Daar men liede met mochte pinen”, ¹⁾ voor den dag kwamen en niet alleen alle rust onmogelijk maakten, maar bovendien zware wonden toebrachten aan wie zich niet beschutten kon.

Wij willen dat wonderlijk bed laten voor wat het is, en ons liever met de andere bezig houden, die onze verwondering alleen in zooverre zullen gaande maken, als wij de buitengewone pracht er van misschien niet hadden verwacht.

De oudste vorm der legersteden, die in de dertiende eeuw reeds wat ouderwetsch begon te worden, was die van eenen langwerpig vierkanten bak van hout of opengewerkt metaal, en soms aan het hoofdeind wat hooger dan aan het voeteind ²⁾; en opdat men daarin niet al te diep zou neêrzinken waren deze legersteden, die men wel groote kribben zou kunnen noemen, tot op zekere hoogte met stroo gevuld. Zelfs in 't begin van de veertiende eeuw vermeldt Stoke nog „tstro van den bedde” ³⁾; doch men moet daarbij dan juist niet aan de legersteden der edelen denken, tenzij men op bepaalde stroomatrassen het oog heeft, welke echter wel niet zeer gewoon zullen geweest zijn in de bedden, die in de dertiende eeuw meer en meer in zwang kwamen.

Het type van de legersteden uit dien tijd heeft veel gelijkheid met dat van onze ledekanten. Men stelle zich

¹⁾ *Lanc.* II 39675—39686.

²⁾ Zie Weiss, t. a. p. p. 819.

³⁾ *Stoke* IX 392.

daarbij vier pilaartjes of stijltjes voor, ongeveer eenen meter hoog en zóó geplaatst, dat zij, verbonden door de zoogenaamde *sponden*, een langwerpig parallelopipedum vormden. Stijlen en sponden waren kostbaar en smaakvol versierd. Van een bed waren, zooals wij ergens lezen,

„Van finen goude die pilare,
Entie sponden van yvare,
Wel duersneden ende duerhouwen;
Men mochter wonder groot in scouwen;
Die maerken conste, hi mochter in sien
Twonder dat in de warelt soude gheschien
Van den beghinsele tote dat soe enden
Sal, daer mochtijt ondervenden.” ¹⁾

Men moet zich de *sponden*, waarnaar later dichtelijk elk bed eene sponde genoemd werd, hier dus vrij breed denken, zoodat er verschillende tafereelen uit de wereld-geschiedenis op gebeeldhouwd konden zijn. Elders heeten de stijlen *staple*, en lezen wij van

„Die sponden van selvere, die staple guldijn,
Daar in menech diere robijn,
Mirauden, topase ende saphiere,
Ende mengherande steene diere,
Die rijke sijn altemale.” ²⁾

't Behoefte nauwelijks opgemerkt te worden, dat zulke, met edelgesteenten versierde, *sponden* wel tot de uitzonderingen zullen behoord hebben, en ook wel tamelijk smal zullen geweest zijn. In elk geval zijn ze zeer smal op de afbeeldingen, die wij van bedden bezitten, en komen zij in lang niet op den grond, zooals bij de kribben, zoodat de benedeneinden der stijlen, die niet door sponden

¹⁾ *Walewein* 873—880.

²⁾ *Hist. v. Troyen* 598—602.

verbonden waren, aan het bed het aanzien gaven van op zware, gedraaide of gebeeldhouwde pooten te staan, welke pooten hooger waren, dan die van onze tegenwoordige ledekanten. ¹⁾ Meestal waren de stijlen aan het hoofdeinde hooger dan aan het voeteneinde, en de sponde daar was dus ook wat breeder.

Naarmate de sponden breeder waren lag men ook dieper in bed, want, evenals tegenwoordig, rustten matrassen en beddengoed op de zeelen of riemen, die de evenwijdige sponden van onderen met elkaar verbonden. Waren de sponden breed, dan was er in de beide lange eene opening om gemakkelijk in bed te kunnen stappen, terwijl, als de sponde zeer smal, niet veel meer dan eene roede was, de stijlen bleven doorloopen, en wat hooger nog eens door roeden verbonden waren, die als leuning dienden en beletten, dat men uit zijn bed viel. Aan zulk eene roede moeten wij denken, als wij van Eggheric's gade lezen:

„Si rechte haer op ende stac
Haer ansceijn over *tbeddeboom*.” ²⁾

Verder vinden wij melding gemaakt van *spillen* „ten bedde behoef.” ³⁾ Drie werden er, zooals wij lezen, door den timmerman gemaakt,

„An elke side
Van den bedde was ene tier tide,
Ende ene daer boven, ende daer in
Dander twee gevoget meer no min.” ⁴⁾

Het komt mij voor, dat wij onder spil hier hetzelfde

¹⁾ Zie afbeeldingen en beschrijving van zulke bedden bij Weiss, t. a. p. p. 824 vlg. en 837 vlg.

²⁾ *Carel en El.* 916 vlg. en 1222 vlg.

³⁾ *Lanc.* III 8707, 8730, 8804.

⁴⁾ *Lanc.* III 8731 vlgg.

als *spijl* of *stijl* te verstaan hebben ¹⁾ en er bij moeten denken aan twee stijlen, den eenen aan het hoofdeinde, den anderen aan het voeteneinde hoog boven de sponden loodrecht of in eenigszins schuine richting oprijzend, en van boven verbonden door eene derde spil of horizontale roede. Deze toestel zou dan gediend hebben om er de bedgordijnen overheen te hangen, waarvoor zulk een of een dergelijk tegenwoordig nog wel wordt gebruikt. Op de afbeeldingen van middeleeuwsche bedden is mij zulk een geraamte der gordijnen echter niet voorgekomen; wel treft men daar hemels van ledekanten aan, gewoonlijk langwerpig vierkant en evengroot van oppervlak als het bed zelf. Van die hemels, die aan den zolder hangen als het klankbord van eenen preekstoel, en alleen op twee stijlen aan het hoofdeinde rusten, daalt aan diezelfde zijde een gordijn tot beneden toe af; maar de gordijnen rechts en links zijn aan de stijlen gedrapeerd, terwijl het vierde, aan het voeteneinde, ineen is geknoopt, volgens Hofdijk, „ter wille van het licht der lamp, die daar gewoonlijk voor hangt” ²⁾.

In de gedichten uit de dertiende eeuw heb ik de bedgordijnen slechts eens bij name vermeld gevonden ³⁾, tenzij tot dezulke ook mogen gerekend worden wat een paar maal onder den naam van *sporeware* voorkomt, een woord, dat, hoe vreemd het er ook uitzie, toch echt Germaansch is. Het is namelijk, evenals *sperwer*, de naam van den bekenden roofvogel, met wien het den Franschen, uit het Germaansch overgenomen, naam *épervier* gemeen heeft,

¹⁾ En niet *poot*, zooa's Ondemans *Mnl. en Oul. Woordb.* in voce wil.

²⁾ Hofdijk, t. a. p. IV bl. 215; en vgl. de afbeelding bij Weiss, t. a. p. p. 838, die op p. 825 in tegenstelling van Hofdijk spreekt van eene „zu Häupten befindliche Hängelampe.”

³⁾ *Rose* 7959.

af te leiden van een woord, dat musch beteekent, en in het gotisch onder den vorm *sparva* voorkomt, in 't ags. als *spearva*, eng. *sparrow*, hd. *sper-ling* (misschien 't zelfde als ons *spreeuw*, maar op eenen anderen vogel toegepast). Een *sperwer* of *sporeware* is dus oorspronkelijk een net om musschen af te weren, en vandaar een vliegennet, de gewone vertaling van het latijnsch-grieksche *conopeum*. Zoo lezen wij in den *Brandæen*:

„Sidenen sporwaren

Saghen si daer te waren,

Die daer hinghen te dien male

Boven die bedden in die zale.”¹⁾

Elders vinden wij — en dan hebben wij natuurlijk niet aan een bed te denken:

„Holofernese die sat aldare

Onder enen dieren sporeware

Van ziden ende van goude verheven,

Ende menech steen daer in gheweven”²⁾.

Aan die sporeware wordt iets verder het epitheton *roet* toegekend³⁾.

Uit de romans blijkt, dat de bedden, ten minste die, welke voor gasten bestemd waren, ondanks de pracht van het beddegoed, onopgemaakt stonden en eerst werden opgemaakt, als de gasten er gebruik van gingen maken. Herhaaldelijk wordt er dan ook van „een bed maken” gesproken⁴⁾, soms ook van „een bed reden”⁵⁾. Vreemd

¹⁾ *Brandæen* (uitg. Brill) 1737 vlgg. waarboven ik de lezing van het Hulhemsche HS. (uitg. Blommaert) vs. 1664 vlgg. heb verkozen.

²⁾ *Rijmbijbel* 17577 vlgg.

³⁾ *Rijmbijbel* 17623. Zie ook 17630.

⁴⁾ *Walewein* 1311, 2593 vlg. 2601; *Fergunt* 1350, 4000; *Floris* 264, 1919; *Lanc.* II 5412, 6380 vlg. 8935, 12168, 17768, III 23014; *Moriaen* 1916; *Limborch* XI 497.

⁵⁾ *Walewein* 4643; *Lanc.* III 23039.

is het, dat het niet vrouwen waren, die dat deden, maar knapen of sciltknechten, zooals wij meermalen vermeld vinden ¹⁾. Een bed voor iemand gereed maken, of iemand naar bed geleiden en helpen ontkleeden, zooals de knapen, ten minste met de ridders, deden, heette: *iemand bedden* ²⁾, en als eene bizonderheid, die wel in den smaak van den galanten Walewein zal gevallen zijn, mogen wij het beschouwen, als wij van Goerlemants zuster lezen:

„Vanden hues die scone joncfrouwe
Hadde Waleweine gebet met trouwe.
Si diende hem ende liets niet,
Gelijc dat haer hare broder hiet” ³⁾.

Zoo kwam ze hem ook den volgenden dag wekken, en hielp zij hem weder bij het aankleeden, met dit gevolg, dat Walewein haar in zijne armen sloot

„Ende cussese daer an haren mont.”

Dit geheele verhaal is wel in staat eenige verwondering bij ons op te wekken, vooral als wij nog bovendien bedenken, dat men in de middeleeuwen geheel naakt sliep; doch dat men op zulke punten toen zoo bizonder kiesch niet was, blijkt uit de geheele middeleeuwsche letterkunde. Het nachtelijk bezoek, dat Galiene aan Ferguut brengt in den roman van dien naam, en waarbij zij hem hare liefde verklaart, staat niet alleen, en wijkt slechts in zooverre van de andere verhalen af, dat Ferguut onnoozel genoeg was om haar niet te begrijpen en haar ongetroost te laten vertrekken.

Keeren wij na deze uitweiding tot het beddegoed terug, waartoe in de eerste plaats de matrassen behoorden, die,

¹⁾ *Walewein* 2592 vlgg. *Lanc.* II 5411 vlg. 6382, III 23013 vlg.

²⁾ *Walewein* 3611; *Lanc.* II 5416, IV 2435.

³⁾ *Lanc.* III 20876 vlgg.

ten minste voor zoover de perspectieflooze afbeeldingen ons in staat stellen een juist oordeel te vellen, naar het hoofdeinde hoog opliepen en daardoor de peluw overbodig maakten.

Een algemeene naam voor matras was *cuele* of beter *culct* van het latijnsche *culcita*, dat dezelfde beteekenis heeft. Ook die matrassen waren prachtig: wij lezen van een *riiclic culct* ¹⁾, van een *cuele sidijn* ²⁾, en ten bewijze dat op één bed soms meer dan ééne matras lag, van

„Meneghe culcte goede” ³⁾.

Bij de beschrijving van de zorgvuldige verpleging van Lancelot, die vergiftigd was en voor wien een warm bed het beste geneesmiddel werd geacht, wordt vermeld, dat hij was toegedekt met „drie gesticke cueleten” ⁴⁾, waarbij men des noods aan dekbedden zou kunnen denken, tenzij wij aannemen, dat voor dit bijzonder geval ook een bijzonder gebruik van de matrassen werd gemaakt, en Lancelot er onder bedolven werd in plaats van er boven op te liggen.

Op de matrassen waren lakens gespreid, die meer dan eens *slapelakenen* worden genoemd, en waarvan gewoonlijk wel een paar zal gebruikt zijn, zooals uit de volgende beschrijving van het opmaken van een bed blijkt:

„Een ander brachte daer gedregen
Twe slapelakene niedwegen (d. i. pas gewasschen),
Wit gevouden ende cleene,
Daer noit man oec negeene
So goet met ogen ne sach,
Alse daer Walewein doe op lach” ⁵⁾.

¹⁾ *Floris* 3106.

²⁾ *Lanc.* III 23021.

³⁾ *Brandaeu* 1736.

⁴⁾ *Lanc.* II 12122.

⁵⁾ *Lanc.* III 23023 vlgg.

Aanvankelijk van linnen, droegen zij den naam van *lijn-laken* ¹⁾, of bij verkorting *lilaken* ²⁾, en dien naam bleven zij behouden nadat zij, bij het toenemen der weelde, niet meer uitsluitend van linnen, maar ook van zijde werden gemaakt, evenals men ook nu nog spreekt van een gouden oorijzer, een koperen vuilnisblik, enz. Wij lezen toch van „twee linlaken sidijn” ³⁾, evenals van „slaeplakene wit van zijden” ⁴⁾. Lag men op de lijnlakens, men werd in de middeleeuwen, evenals nu nog, met dekens gedekt, die boven alles prachtig waren. Wij lezen van bedden, „Gedect met sidenen cleden” ⁵⁾, en van „een bedde wel berect

„Ende met enen samite gedect” ⁶⁾, d. i. met eene fluweelen *deken*, welk laatste woord soms ook wel wordt gevonden ⁷⁾, maar veel minder in gebruik was dan het uitheemsche *coverture* ⁸⁾. Gewoonlijk worden zij kostbaar en schitterend genoemd; soms vindt men er ook eene beschrijving van. Zoo lezen wij, dat eene jonkvrouw het bed, waarop Walewein zou slapen, voorzag van „Een covertuer bespringet met goude,
Die hi over hem hebben soude.
Die al die werelt ware dorgaen,
Hine hadde negene sogedaen
Vonden, bedi si was so goet:
't Gesticte datter ane stoet

¹⁾ *Rijmbijbel* 26118.

²⁾ *Alexander* X 790.

³⁾ *Fergunt* 950.

⁴⁾ *Hist. v. Troyen* 604.

⁵⁾ *Lanc.* III 3463; vgl. 8677.

⁶⁾ *Lanc.* II 13991 vlr.

⁷⁾ *Bv. Limborch* XI 514.

⁸⁾ *Walewein* 909, 2631, 10291, 11017; *Lanc.* II 7908, 12123, III 7946; *Hist. v. Troyen* 633.

Ne coste niet so lichtelike,
Men priset vor een conincrike". ¹⁾

Elders lezen wij van een bed:

„Dat covertor was seer goet,
Daer eene penne (vel) binnen stoet
Van enen diere, licht alse clare
Bij nachte alse oft vierijn ware.
Dat laken, daer af scrijven die clercke,
Was van sarracijnschen ghewercke" ²⁾.

Wordt in den *Ferguut* gesproken van een *bedde pello-rijn* ³⁾, dan kunnen wij daaronder verstaan „een bed van de kostbare stof, die *pellén* of *peller* heette, vervaardigd" ⁴⁾; maar ook, en dat zou ik nog eer willen doen, kunnen wij er eene samenstelling in zien van dezelfde beteekenis als *beddecoverture*, in welk geval *pellorijn* is op te vatten als een zelfstandig gebezigd bijv. nw. met de beteekenis van: kostbare deken.

Eindelijk was geen bed volledig opgemaakt zonder het *orcus-sijn*, dat zeker nooit zal ontbroken hebben, al wordt het ook slechts enkele malen met name genoemd ⁵⁾. Dat het niet minder fraai was, dan de coverturen en sidenen lijnlakens, blijkt o.a. hieruit, dat wij gewag gemaakt zien van een „orcussen purperijn" ⁶⁾. Daar men onder purper niet uitsluitend schitterend rood behoeft te verstaan, maar daarbij ook aan andere kleuren mag denken, wordt door deze plaats de opmerking van Leo ⁷⁾ niet weêrsproken, dat men vooral

¹⁾ *Lanc.* III 23031 vlgg.

²⁾ *Hist. v. Troyen* 608—613.

³⁾ *Ferguut* 949.

⁴⁾ Volgens Dr. de Vries, *Taalgijs* IX bl. 196.

⁵⁾ *Walewein* 2634, *Hist. v. Troyen* 606; *Sp. Hist.* IV², 23 vs. 107; *Velthem* III 45 vs. 71.

⁶⁾ *Lanc.* III 23022.

⁷⁾ Leo, t. a p. p. 230.

op groene kussens, van fluweel of zijde, gesteld was en dat van daar nog in Zuid Duitschland — en wij kunnen er bijvoegen, ook nog wel hier te lande — de gewoonte is overgebleven om daar, waar het kussensloop wordt dichtgestrikt, het gewoonlijk gestreepte overtrek van het kussen met eene strook groene zijde te versieren, waardoor het schijnt, alsof het geheele kussen onder het sloop van groene zijde was.

Lezen wij in den *Lancelot* van een „orcussijn”, dat op het gelaat van eenen slapenden ridder lag, zoodat men hem niet zien kon ¹⁾, dan behoeft ons dat niet te bevreemden. Ook elders vinden wij den eenen of anderen ridder in bed,

„Sijn ansichte gedect altoe

Alse ocht hi slaepen woude doe” ²⁾,

en wordt er ergens gezegd, dat iemand in bed lag, maar men niet kon zien

„Wedert wijf oft man was,

Omdat met ere witter dwale

Sijn ansichte gedect was altemale” ³⁾.

Zulk eene dwale of doek wordt in den *Walewein* genoemd

„Een hooftcleet scone ende sochte” ⁴⁾,

en daar het op die plaats terstond na het orcussijn genoemd wordt en dus blijkbaar daarbij behoort, misschien daarmee verbonden was, wordt in de eerst aangehaalde plaats, waar gezegd wordt, dat het orcussijn op het gelaat van den slapende lag, vermoedelijk het geheel voor het deel genomen ⁵⁾. Daar *hooftcleet* elders in den zin van

¹⁾ *Lanc.* II 7888.

²⁾ *Lanc.* II 10853 vlg.

³⁾ *Lanc.* III 3468 vlgg.

⁴⁾ *Walewein* 2635.

⁵⁾ Vgl. Dr. Jonckbloet, *Walewein* II bl. 254.

sluier voorkomt, zullen wij het wel voor eenen gaasachtigen lap mogen houden, die diende om het gelaat tegen muggen en vliegen te beschermen ¹⁾).

Overigens schijnt het, dat niet alle bedden van zulk een hoofteleet voorzien waren: anders ware het niet noodig geweest 's nachts eene soort van slaapmuts of nachtmuts te dragen, en wel als eenig kleedingstuk, zooals blijkt uit de *Rose*, waar gezegd wordt: als ge slapen gaat

„Soe ontleeddi u altemale
Ende u en blijft, dat weet ic wale,
Ane noch omme dat noch dit
Dan ene lakenne huve wit,
Die u al dat hoeft bedecke” ²⁾.

Nu wij het opmaken van een middeleeuwsch bed hebben bijgewoond en het kostbaar beddegoed hebben bewonderd, kunnen wij de kemenaden verlaten; doch vooraf moeten wij nog een oogenblik verwijlen in een paar vertrekken, die onder de kemenaden, wanneer dat woord in den meest algemeenen zin wordt genomen, kunnen begrepen worden.

Met het eene bedoel ik de keuken of *cokene*, waar men *fornaysen* (lat. *fornax*), ketels, scotelen, nappen, crauwelen ³⁾, (d. i. groote vleeschvorken), lepels en allerlei ander *cokenghewant* vond, waarbij wij ons niet lang zullen ophouden.

Geestelijk voedsel vond men in de kapel, die in geen enkel kasteel van eenige beteekenis werd gemist, al wordt er ook maar zelden uitdrukkelijk melding van

¹⁾ Daar de *sporeware* tot hetzelfde doeleinde werd aangewend, kan het wel zijn, dat zulk een hoofteleet ook nu en dan *sporeware* heeft geheeten, ofschoon men het toch wel gewoonlijk voor een gordijn zal moeten houden.

²⁾ *Rose* 8409 vlgg.

³⁾ *Van den bere Wiselau* in 't *Vaderl. Museum* II bl. 277 vs. 445.

de Katholiken
zeggen nu: gedaan
resp. gelyken

gemaakt ¹⁾. Wel lezen wij herhaaldelijk, dat de ridders na den ontbijt de mis gaan hooren, en zoo blijkt het ook uit menige plaats in de romans, dat die mis niet anders dan in het kasteel kan bediend zijn ²⁾, hetgeen onder de hofhouding van den burgheer eenen huiskapelaan veronderstelt, van wien dan ook dikwijls sprake is. ³⁾

Daar kerken en kapellen altijd met het altaar ten Oosten gebouwd moesten worden en de ingang zich aan de Westzijde moest bevinden, kon de kapel, volgens de juiste opmerking van Leo⁴⁾, niet licht tegen de binnenzijde van den Westelijken burgmuur aan gebouwd zijn, maar moeten wij haar aan den Oostkant van het kasteel zoeken, onverschillig waar de hoofdpoot of de groote zaal zich bevond.

HOOFDSTUK IX.

DE TORENS.

Hebben wij de kemenaden in 't bizonder als slaapkamers leeren kennen, het blijkt, dat die kemenaden zich ten deele ook in de torens bevonden, daar wij nu en dan ook vermeld zien, dat er in de torens geslapen werd ⁵⁾.

Over die torens nu valt het een en ander op te merken, vooral over den hoofdtoren, die bij geen kasteel ontbrak en waarnaar het geheele gebouw soms zelfs toren genoemd werd, oorspronkelijk omdat een kleine burg uit niet veel anders dan zulk eenen toren bestond. Die hoofdtoren nu bevond zich steeds binnen den binnensten muur, kon soms

¹⁾ Bv. *Lanc.* II 14869, III 20534.

²⁾ O. a. *Lanc.* II 22849, 23992.

³⁾ Zie daarover De la Curne de Sainte-Palaye, *Das Ritterwesen des Mittelalters* aus dem Französischen von Dr. J. L. Klüber, Nürnberg 1786—1791, I p. 178.

⁴⁾ Leo, t. a. p. p. 207; vgl. J. A. Alberdingk Thym, *Het outaer ten Oosten* in de *Dietsche warande* III (1857) bl. 195 vlgg., 331 vlgg., 347 vlgg.

⁵⁾ *Moriaen* 1908 vlg. *Stoke* VIII 1289—1298.

van uit de zaal bereikt worden, hetgeen niet verhinderde, dat hij geheel afgesloten kon worden, en had eenen uitgang op het binnenhof. Zoo lezen wij bv., dat Walewein door zijnen gastheer uit de zaal naar eenen toren wordt geleid om daar te slapen, en dat hij daar „so overvaste binnen gesloten” werd, terwijl de burgheer „selve helt

„Die slotele vanden torre vast,

Daer binnen besloten was die gast”,

dat niemand bij hem kon komen. Hij was dus, zooals er verder staat,

„Besloten in enen torre vast,

Ende daertoe binnen ere porten mede”,

d. i. binnen de hoofdboort van het kasteel. ¹⁾ Den volgenden dag

„Die here dede den tor ontsluten

Ende Waleweins ors houden daer buten” ²⁾,

d. i. dus op het hof, waar Walewein het besteeg, nadat hij beneden gekomen was.

Om dien hoofdtoren te onderscheiden van de vele andere torens, die de muren van afstand tot afstand versterkten, wordt hij gewoonlijk de *meeste* (d. i. grootste) *tor* genoemd. ³⁾ De Hoogduitsche schrijvers over middeleeuwsche kasteelen noemen hem op gezag van sommige gedichten *berchfrit* ⁴⁾, ofr. *beffroy*, *beffray* en *berfroi* ⁵⁾, mlt. *belfredus*, *balfredus*, *berfredus* enz., waaronder echter ook sommige kleinere wachttorens worden verstaan. Daar zulke beffroys van alarmklokken voorzien waren, worden zij soms ook als

¹⁾ *Moriaen* 1903—1952.

²⁾ *Moriaen* 2085 vlg.

³⁾ *Lanc.* II 14835, 22734, 26725

⁴⁾ Zie Leo, t. a. p. 197; W. von Ploennies, t. a. p. 319; San Marie, t. a. p. 258 vlg. 269 vlg.

⁵⁾ Zie Roquefort, in voce *berfroi*.

klokketorens verklaard. Van kasteeltorens vind ik het woord bij ons niet gebruikt, wel eene enkele maal van eenen stadstoren. Zoo zegt toch Maerlant, wanneer hij van Babylon spreekt:

„Dat balefroït van gere stat
Es die hoghe tor” ¹⁾.

In het begin van de veertiende eeuw wordt door Jan van Boendale een paar maal gesproken van het *bellefroet* te Brugge ²⁾, en vooral is de naam bekend door het belfort, den beroemden klokketoren te Gent. Bewijzen echter voor het gebruik van dezen naam om den *meesten toren* van een kasteel te kennen te geven, zooals in het middel-hoogduitsch, heb ik niet.

Wèl heb ik eenen toren bestempeld gevonden met den verfranschten naam van het hd. *warte*, d. i. wachttoren, namelijk *garite* ³⁾, nog fr. *guérite* ⁴⁾, maar liever dan daarbij aan zulk eenen grooten toren te denken, zou ik er die kleine torentjes in willen zien, welke uit de daken uitstaken, en zelfs aan de verschillende kanten van het dak des grooten torens uitgebouwd waren, zooals men ze aantreft in de *Rose*, waar wij lezen van

„Enen torre, bi compasse al ront,

Daer menichge scone garite an stont.” ⁵⁾

Van alle andere gebouwen, die tot den burg behoorden, onderscheidde de toren zich doordien hij behalve den zolder nog meer dan ééne verdieping had. Men klom

¹⁾ *Sp. Hist.* 1³, 5 vs. 13 vlg.

²⁾ *Van den derden Edewaert* (in het *Belgisch Museum* IV bl. 302—367) vs. 864, 1298.

³⁾ *Rijmbijbel* 31369, 31504.

⁴⁾ Ducange (ed. Henschel, III bl. 48) zegt: „Garitae: Turriculae editiores in tectis domorum, vel in castrorum muris. Gall. *guerites* vel *garites*: ita dictae, quod eos, qui intus sunt, ab hostium insultis servant”

⁵⁾ *Rose* 3828 vlgg.

naar boven met eene trap, die in het mnl. geregeld *grael* wordt genoemd ¹⁾ naar het latijnsche *gradus*, terwijl daarentegen het woord *trap* voor *trede* in gebruik was. ²⁾ De trap zal in den regel wel eene wenteltrap geweest zijn, al wordt dat ook niet altijd uitdrukkelijk gezegd, zooals in de volgende plaats, waar wij lezen:

„Die joncfrouwen moeten neder gaen daer
Uut haren cameren neven den pilaer
Van den torre bi enen grade” ³⁾.

Om die pilaar slingerde zich dus de steenen wenteltrap heen, die nu en dan met den naam van *wendelsteen* wordt bestempeld ⁴⁾.

Hebben wij reeds gezien, dat de kemenaden van den toren als slaapkamers werden gebruikt, wij vinden in de romans ook het bewijs, hetwelk door de oude overblijfsels van kasteelen wordt bevestigd, dat onder den toren ook de ridders en edelvrouwen werden neêrgelegd, die de eeuwige ruste waren ingegaan, m. a. w. onder den toren was soms de begraafplaats, of het kerkhof, zooals het, maar in dat geval zeer oneigenaardig en reeds geheel en al in de latere beteekenis des woords, wordt genoemd. In den *Lancelot* toch lezen wij:

„Si leiden Lancelote daernaer
In een kerkhof onder den tor daer,

¹⁾ Men vindt dit woord, niet alleen van de torentrap, maar ook in 't algemeen, van alle trappen gebruikt o. a. *Walewein* 9342, 9349; *Lorr.* A. V. 228; *Floris* 2468, 2473, 3323, 3648; *Lanc.* II 17170, 26728, 26751 (voor *grate* zal men daar wel *grade* moeten lezen), 26785, 31201; *Moriaen* 2093, 3768, 3779, 3847. Ook *treden* noemde men *graden*, bv. *Maerlant* in zijnen *Rijmbijbel* 11551, 11602, 11858, 33571.

²⁾ *Lanc.* II 26734, 26761, 26770; *Moriaen* 3778, 3781, 3809, 3841, 3851, 3859; *Cassamus* 439, 451, 509; *Stoke* VI 849.

³⁾ *Floris* 2466 vlgg.

⁴⁾ *Lorr.* A II 1987; *Rijmbijbel* 11454.

Ende togeden hem ene tombe tien stonden,
Daer lettren ane gescreven stonden." ¹⁾

Zeer dikwijls komen de torens als gevangenis voor ²⁾,
hetzij dan dat de gevangenkamer zich op eene der boven-
verdiepingen bevond, zooals op 't hooge huis te Muiden,
waar men nog steeds het vertrekje aanwijst, dat tot gevan-
genis voor Floris V zou gediend hebben, vóór men hem
wegvoerde en vermoordde, hetzij dat de gevangenen in een
gewelf onder den toren werden opgesloten. Zoo lezen wij
in den *Lancelot*:

„Si leidene onder den tor daernaer,
Ende wijsden hem een hol daer,
Daer die vrouwe in lach gevaen" ³⁾.

Niet alleen was het in zulk eene gevangenis donker ⁴⁾,
maar het was er bovendien vochtig, vunzig en vies. Van
eenen dezer kerkers lezen wij, dat hij

„Onreine was ende cout" ⁵⁾,
en op menigen kerker zal de volgende beschrijving min
of meer van toepassing geweest zijn:

„Die carker onghedoude
Was so diep, dat si (de gevangenen) van coude
Bina daer verdorven waren,
Want daer liepen die zeebaren
Al omtrent thare onbate.
Ooc vloyder in te someghen gate
Vele waters ooc tote dien,
So dat si somwile toten enien
Int water saten onder hen tween" ⁶⁾.

¹⁾ *Lanc.* II 14871 vlgg.

²⁾ *Lorr.* A II 3119 vlg.; *Lanc.* II 6044 vlg. 6061, 8420, 26370;
Moriaen 4457; *St. Franciscus' leven* 9359.

³⁾ *Lanc.* II 4557 vlgg.

⁴⁾ *Lanc.* II 8429 vlg.

⁵⁾ *Walewein* 8283; vgl. 8314.

⁶⁾ *Walewein* 9099—9107.

Men legde er zich in de middeleeuwen voorwaar niet op toe met philanthropische teergevoeligheid het den gevangenen aangenaam te maken; en dat zij er op water en brood zaten ¹⁾, of, volgens de middeleeuwsche uitdrukking, niet anders kregen dan „borne ende broet” ²⁾, zal zeker wel niet de zwaarste straf voor hen geweest zijn.

Zij werden

„In starken boyen ende in swaren” ³⁾
gesloten en Walewein werd, zooals wij lezen,

„In boyen so sere beslegghen,

Het hadde een ors cume ghedregghen” ⁴⁾,
terwijl wij elders vinden, dat hij „met ysere” was „beslegghen” ⁵⁾ en

„Hine mochte niet varre gaen

Van den ysere, dat den degghen

Omtrent die bene was gheslegghen” ⁶⁾.

Men werd gebonden, zooals het heet,

„In vasten yserinen banden” ⁷⁾,

of werd

„Met starken yser gevetert wale” ⁸⁾,

of was „onsochte ghepiert” ⁹⁾, d.i. ook weer geboeid, daar wij bij Kiliaen het woord *piere* in den zin van voetboei vinden. Nog zeggen wij van iemand, die deerlijk gefopt is, dat hij leelijk is gepierd; maar slechts zelden

¹⁾ *Walewein* 9133, 9180—9185; *Lanc.* II 4721 vlg.; *St. Franciscus' leven* 9308.

²⁾ *Lanc.* II 986 vlg. 1014 vlg. III 21097; *Torec.* 2918.

³⁾ *Lanc.* II 26810.

⁴⁾ *Walewein* 8289 vlg.

⁵⁾ *Walewein* 9096.

⁶⁾ *Walewein* 9154 vlg.

⁷⁾ *Sp. Hist.* III³, 38 vs. 87; *Rose* 11368.

⁸⁾ *Volthem* III 26 vs. 43.

⁹⁾ *Walewein* 8288.

zal het meer voorkomen, dat wie die uitdrukking gebruikt, hare eigenlijke beteekenis begrijpt.

Het meest gewone woord voor boei was in de middeleeuwen *vingerlijn* ¹⁾, oorspronkelijk vingerring, in welke beteekenis het ook herhaaldelijk wordt gevonden, maar vervolgens ook voor handboei, en zelfs voor voetboei gebruikt, blijkens de mededeeling in den *Walewein*, dat

„Ysabele, die joncfrouwe fine,
Hadde omtrent hare bene vingherline” ²⁾.

Heelu spreekt van

„Veteren, vingerline ende seel” ³⁾,
en eindelijk vinden wij ook nog gesproken van
„Vingerline, die dobbel waren” ⁴⁾.

De gewone naam van gevangenis is in de middeleeuwen de latijnsche, namelijk *karker*, die somtijds ook reeds zooals tegenwoordig *kerker* luidt, en nu en dan zelfs tot *kark* of *kerk* werd verkort ⁵⁾. Ook vinden wij de samenstelling *karkersteen* ⁶⁾, en evenzoo alleen *steen* in de beteekenis van gevangenis ⁷⁾. Nog heet de gevangenis te Leiden *Gravenstein* ⁸⁾, terwijl de naam *steenwaerder* voorkwam in de beteekenis van cipier ⁹⁾, waarvoor in de gedichten van de dertiende eeuw ook het woord *carcwardre* ¹⁰⁾

¹⁾ *Walewein*, 8884, 8392, 9249, 9254; *Hist. v. Troyen* 9168; *Rijmbijbel* 17427; *St. Franciscus' leven* 9305; *Rose* 7357, 8087.

²⁾ *Walewein* 9097 vlg.

³⁾ *Heelu* 4344; zie ook de bijna gelijkkluidende plaats bij *Velthem*, III 8 vs. 58.

⁴⁾ *Lanc.* II 26811.

⁵⁾ *Lanc.* III 17556; *Heelu* 6129.

⁶⁾ *Walewein* 8302, 8387; *Renout* 1079.

⁷⁾ *Lorr.* A II 2020; *Lanc.* III 17146; *Torec* 983; *Velthem* III 26 vs. 42.

⁸⁾ Zie F. van Mieris, *Beschrijving van Leiden*, Leiden 1762—1784, II (1770) bl. 381.

⁹⁾ Zie Matthaeus, *De Nobilitate*, p. 1141.

¹⁰⁾ *Walewein* 9135, 9177, 9189, 9242, 9267, 9312, 9515.

of *carkerwarder* ¹⁾, eene enkele maal ook *kerchoder* ²⁾ wordt aangetroffen.

Maakten wij bij onze beschouwing van de torens ook kennis met den cipier, die kennismaking behoeft slechts een oogenblik te duren, vingerlinen noch veteren houden ons terug en onverlet kunnen wij het kasteel, waar wij zoolang hebben verwijld, weder verlaten. Weinig van hetgeen eenigszins belangrijk was, zal, hoop ik, onze aandacht ontgaan zijn; alleen moeten wij, om een zoo volledig mogelijk overzicht te hebben, nog even de deuren openen van die kleine torenkamertjes, waarvan niemand het gebruik met een ander gelijktijdig deelt, maar die ook niemand na kan laten te bezoeken. Ik bedoel die vertrekjes, welke men op het oog heeft, als men spreekt van „ter cameran gaen” ³⁾ of „up sine camere sitten” ⁴⁾ en die wegens de geringe ruimte *clein cameran* worden genoemd ⁵⁾, maar ook als benedenvertrekjes, in oud fransch *chambres basses* heetten, welk woord door ons letterlijk werd overgenomen, eerst als *bassekamer*, vervolgens vervormd tot *bessekamer*, eindelijk onherkenbaar gemaakt door de invoeging eener *t*, en nu onder den vorm *beste kamer* nog in gebruik ⁶⁾.

Daarnaast gebruiken wij tegenwoordig den naam *privé* of *privaat*, die in de middeleeuwen ook reeds in gebruik was, maar toen onder den eenigszins verbasterden vorm *proveie* ⁷⁾. Uit de mededeeling van Maerlant:

„Si slopen dor proveyeghaten,
Ende so henen in die Geronde,

¹⁾ *Walewein* 9222.

²⁾ *Lanc.* III 17074.

³⁾ *Rijmbijbel* 22129, 32786.

⁴⁾ *Sp. Hist.* IV², 68 vs. 91.

⁵⁾ *Lorr.* A II 213; *Limborch* VI 433.

⁶⁾ *Zie* Dr. Verwijs, *Taal en Letterbode* VI bl. 273—275.

⁷⁾ *Rijmbijbel* 32870, 34069, 34185, 34200; *Sp. Hist.* I¹, 66 vs. 65.

Ende over dwater in corter stonde,
 Want soe loept vaste andie stat" ¹⁾,
 kunnen wij vermoeden, dat de privaten zóó gebouwd zullen zijn, dat zij boven het water uitkwamen, en inderdaad was dat ook het geval in de burgen, waar zij gemaakt waren boven de burggracht. Dat strekte Govert met den bult ten verderve,

„Want daer hi ginc ter heimelicheden,
 Belagheden aldaer ter steden
 Een Ghiselbrecht, de knape was
 Diedrics van Hollant, ende dor das
 Wonde hijn harde onscamelike" ²⁾.

Hij werd alzoo van anderen gewond door den moorde-naar, die dus blijkbaar met een schuitje in de burggracht onder de bassecamere lag ³⁾. De uitdrukking „tsiere heimelichede gaen" ⁴⁾ wordt ook elders gevonden, evenals „sine heimelichede doen" ⁵⁾.

En nu verlaten wij het kasteel door de hoofdpoot, zooals wij gekomen zijn, daar het niet het werk zou zijn van iemand, die in het belang der wetenschap het kasteel

¹⁾ *Sp. Hist.* IV¹, 17 vs. 88 vlgg.

²⁾ *Stoke* I 1303—1307.

³⁾ Dat blijkt ten deele uit het woord *onscamelike* bij Stoke, en uit de Egmondsche kroniek, die het geval aldus vertelt: „Godefridus Dux Gibbosus secessum petens latrinarum, ut ventrem purgaret, graviter et turpiter a quodam Gisleberto, Theoderici filii Florentii comitis sexti, proprio famulo vulneratus est"; maar duidelijker lezen wij het bij Berthold van Constans, die zegt: „turpiter a quodam coquo *per posteriora*, cum ad necessaria sederet, vulneratus"; en elders, zooals men zien kan bij Kluit, *Historia Critica* I pars I p. 56. Ook Maerlant vertelt, dat een Ghiselbrecht hem „beneden hevet gewont." Zie *Sp. Hist.* IV², 68 vs. 93. Volgens Beka (bij Mattheus, *Analecta* III p. 79 vlg.) „quam een van Joncheer Dires knechten, ende verwachten den Hertoge Godevaert, als hij ginc in sijn hemelike camer, ende stac hem een dootwonde."

⁴⁾ *Sp. Hist.* III⁶, 1 vs. 49.

⁵⁾ *Sp. Hist.* III⁵, 88 vs. 91.

bezocht, veeleer van eenen sluipmoordenaar of geheimen minnaar, wanneer wij wegslopen door een achterdeurtje, eene *posterne*, zooals wij er reeds in den buitenmuur hebben aangetroffen en zooals wij er ook elders vinden. O.a. lezen wij ergens:

„Ene fauce posterne

Es ane den torre beneden bachten:

Aldaer es die behendelicste inganc,

Ende die gewaselicste (meest geheime) sonder waen”¹⁾.

Verkeerden wij in het geval van *Walewein*, die door koning Assentijn op ongeoorloofden minnehandel met zijne dochter Ysabele was betrapt, wij zouden dan, om heimelijk weg te komen, gebruik maken van den onderaardschen gang, *duwarie*²⁾ of *duwiere*³⁾ genoemd, een naam, die, als van het mlt. *ducarium* afgeleid, eigenlijk waterleiding beteekent. Zulk eene *duwarie* was gewoonlijk „subtyllic” gemaakt, en weinigen kenden er in- en uitgang van. Van die, welke wij in den *Walewein* aantreffen, lezen wij:

„Te groten rampe ende sere tongoede

Quaemt den meestere diese maecte,

Want allene up hem becræcte

Tongeval; hort in welker maniere:

Also houde als hi die duwiere

Hadde vulbrocht ende twerc volhent,

Stappans was hem sijn payment

Ghegeven: ic mach ju segghen hoe:

Die joncfrouwe dedene doe,

Ysabele, die goedertiere,

Stappans werpen in die riviere,

¹⁾ *Rose* (uitg. Dr. Verwijs) bl. 254 vs. 21 vlgg.

²⁾ *Walewein* 7933.

³⁾ *Walewein* 3527, 5176, 7907, 7916, 8274, 8419.

Daer hi verdranc, ende sijns daernare
 Nemmermeer ne wart niemare.
 Dus ne wiste niemen van der dinc
 Dan die joncfrouwe." ¹⁾

Deze geschiedenis doet ons eenigszins aan die van koning Minos en Daedalus denken. Van dergelijke onderaardsche gangen wordt niet alleen dikwijls melding gemaakt, maar er zijn er ook nog eenige over. Zoo stond er voor vijftig jaar te Groningen aan de Vischmarkt op den hoek der Pelsterstraat een oud gebouw, dat vroeger een der vele burgen was, die men in Groningen vond, en van dat gebouw leidde een, door eene deur afgesloten, gang naar . . . ja, waarheen? dat heeft men nooit durven onderzoeken wegens het gevaar, verbonden aan het bezoek van zulke sinds lang niet meer gebruikte gangen, waar zich allerlei gevaarlijke gassen eeuwen achtereen hebben opgehoopt. Ook andere gangen moeten onder Groningen verborgen zijn, namelijk onder de Boteringestraat, waar een hoog oud gebouw zich nog eenigermate doet kennen als een verbouwde stadzburg; en onder het Martinikerkhof of daaromtrent, waar eenmaal de ronde, vaak als veste gebruikte St. Walburgskerk stond, die men ook door zulk eenen gang kon verlaten. ²⁾

Men spreekt ook van eenen gang, die onder den grond door het huis van Kleef met het kasteel van Brederode zou verbonden hebben, doch sinds de oude burgen verwoest of vervallen waren, bleef de herinnering aan die gangen slechts voortleven in den mond van het volk zonder dat iemand meer gevonden werd, die den ingang er van kon aanwijzen. Hoe moeilijk dat moest worden, zal ieder een moeten toestemmen, die de belangwekkende ontgraving

¹⁾ *Walewein* 7912—7926.

²⁾ Zie Mr. H. O. Feith in Nijhoff's *Bijdragen* 1 bl. 245—248.

der ruïne van Brederode heeft gezien en zich kan herinneren, hoe geringe muurbrokken er boven den saamgewaaiden en begroeiden zandheuvel, die nog zooveel verborg, uitstaken, hoe weinig er dus van de ruïne te zien was vóór de opgraving op staatskosten eenen aanvang nam. Nu het overtollige zand is verwijderd, de fundamenteu der muren bijna in hun geheel met de onderste gedeelten van muren en torens weér voor den dag zijn gekomen, nu wat vroeger begane grond scheen de bovenverdieping van eenen toren is gebleken, en de grachten zich weér als van ouds met water gevuld hebben, terwijl alleen de kelderverdieping nog maar ontgraven behoeft te worden, nu zal het mogelijk aan de ijverige nasporing gelukken de deur van dien onderaardschen gang weér te vinden. Maar ook reeds in de middeleeuwen waren er vervallen kasteelen en ongebruikte gangen, waarin niemand zich eenigszins ver waagde, en die met de overblijfsels van Romeinsche waterleidingen en andere bouwwerken onder den naam van *hagedochten* (misschien de verbastering van het lat. *aqueductus*) tot schuilplaats dienden voor ballingen, vogelvrijverklaarden, vogaten, die „achter lande voeren”, van alwie „hem met roef ende diefte geneerden,” en die in de middeleeuwsche romans even vaak voorkomen als die zoogenaamde roofridders, die in hunne rooffhuizen of „borgen van quaden seden” leefden en vandaaruit de kooplieden aanvielen, welke zij nog maar matig mishandelden, als zij er zich toe bepaalden eenen niet al te hoogen, zij het dan ook onrechtmatigen, tol van hen te eischen. Dat de versterkte kasteelen aan een niet gering gedeelte van den adel de gelegenheid gaven zoo lang ongestraft hunne „onsede” te drijven, vóór de vorsten moedig genoeg werden en ondersteuning genoeg vonden, om hunne „felle seden te breken”, is eene van

de vele redenen, waarom wij het niet kunnen bejammeren, dat bij eene andere leefwijze de kasteelen door onze landhuizen zijn vervangen, en dat de bouwvallen nog slechts hier en daar in wezen zijn gebleven als om aan de landschappen een schilderachtig aanzien te geven.

7

cl. 3227

F. H. DANNER
BOEKBINDERIJ
UTRECHT

